

В. М. ЗАРУБА

**ІСТОРИКО-
ГЕНЕАЛОГІЧНИЙ
ЗБІРНИК**

**СТУДІЙ
З ІСТОРІЇ УКРАЇНИ
КНИГА ЧЕТВЕРТА**

Дніпро · ЛІРА · 2021

УДК 929.52(477)(082)
3-35

Заруба В. М.
3-35 Історико-генеалогічний збірник: студій з історії України
книга четверта. Дніпро: ЛІРА, 2021. 648 с.; іл.

ISBN 978-966-981-502-6

Збірник містить нариси з історії дворянських родин Абазів, Гофштетерів, Полів, Хоружинських. Представлено дослідження історичної долі дворян, випускників Катеринославської гімназії. Подано також розвідку із селянської генеалогії на прикладі родини Трайдуків. Зміст книжки зацікавить істориків, краєзнавців, працівників архівних установ, бібліотек та музеїв.

УДК 929.52(477)(082)

ISBN 978-966-981-502-6

© Заруба В. М., 2021
© ЛІРА, 2021

З М І С Т

Вступ. Національні корені дворянства Південної України..... 5

I. Абазино-молдавський рід Абаза (Абазидів) в історії та культурі України

Із історії витоків	20
Андрій Абаза	29
Родина Андрія Абази	32
Іліє (Ілля) Абаза.....	34
Нащадки Іллі Абази	40
Нащадки Лук'яна (Лукула) Ілліча Абази.....	50
Нащадки Івана (Іона) Ілліча Абази.....	59
Нащадки Костянтина Ілліча Абази	75
Нащадки Євстратія Ілліча Абази	80
Нащадки Миколи Ілліча Абази	99
Післямова	121

II. Австрійський род Гофштетеров в контексте исторических судеб южноукраинского дворянства

Отцы-основатели	125
Александра Павловна и ее Негрескулы.....	130
Екатерина Павловна: мамка русской литературы.....	148
Андрей Павлович: украинец с немецкой фамилией	158
Василий Андреевич: поэт, народник и пловец.....	164
Ипполит Андреевич: мыслитель и вечный революционер	170
Григорий Павлович: когда взошла звезда пленительного счастья.....	180
Индекс потомков Андрея Гофштетера	189

III. Німецький рід Полів без міфів та прикрас

Іван Поль: Новоросія для бродяг	238
Петро Поль: успіхи столичного поліцеймейстера	247
Пошуки шляхетності: ходіння по муках	254
Микола Поль: у тій хатині, у раю	262
Дворянське гніздо: як і доля дворян	271
Марія Поль: давні гріхи кидають довгі тіні	279

Олександр Польш: уявний геній.....	293
<i>Біля джерел</i>	293
<i>Визволитель селян</i>	298
<i>Земський достойник</i>	308
<i>Підприємливий поміщик</i>	316
<i>Експлуататор Кривого Рогу</i>	320
<i>Краєзнавець, археолог і колекціонер</i>	343
<i>В апогеї слави</i>	347
Вічно живий, і буде вічно жити.....	352
<i>Секрети Полішинеля: загадкова смерть</i> <i>і таємниця поховання О. Поля</i>	352
<i>Спадкоємці та доля спадщини</i>	359
<i>Наступ пам'яті не зупинити!</i>	364
«Солнце земли русской»: історіографічні аспекти міфологізації О. М. Поля.....	372
<i>Люди не ангели</i>	372
<i>Прижиттєвий період</i>	375
<i>Дореволюційний період</i>	378
<i>Радянський період</i>	390
<i>Пострадянський період</i>	395
<i>Замість епілогу</i>	415
Індекс нащадків Івана Поля.....	420
IV. Катеринославська гімназія у долі місцевого дворянства	
Класична гімназія в Катеринославі.....	471
Дворяни – випускники Катеринославської гімназії (1808–1916).....	490
V. Родом з Наталівки	
Причинки до історії села	587
Селянський рід Трайдуків: досвід генеалогії	603
Miscellanea	
Катеринославські родичі Івана Франка.....	636
Вжиті скорочення	643

ВСТУП

НАЦІОНАЛЬНІ КОРЕНІ ДВОРЯНСТВА ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ

Дворянство, як привілейована соціальна верства Полудневої України, почало формуватися із просуванням на ці терени московського імперіалізму. І першим етапом стало створення поселених полків та виникнення на територіях їхньої дислокації Нової Сербії та Слов'яно-Сербії. Служили у них, як побачимо далі із документів, діти різних народів. Тому вже від початків національний склад місцевого дворянства був вельми строкатим, хоча цей фактор і не мав жодного статусного значення, хіба що в особистих стосунках, і то епізодично.¹

Впродовж 1785–1813 рр. до родовідних книг Катеринославського намісництва, потім Новоросійської губернії, а від 1802 р. – Катеринославської губернії, вписано більше 5 000 родин. За нашими даними та висновками інших дослідників, за національним складом у середовищі місцевого дворянства переважали росіяни.² Вони склали близько 55 %: Башилови, Беклемішеви, Беляєви, Бирдіни, Булгакови, Володимирови, Голенішеви, Голубініни, Жербуньови, Жмельови, Коптеви, Кутузови, Лосєви, Мусіни-Пушкіни, Наковальніни, Нейолови, Нечаєви, Парені, Плещєєви, Ползікови, Полєнови, Протопопови, Раєвські, Савельєви, Синельникови, Сипя-

¹ Полонська-Василенко Н. Д. Заселення Південної України в половині XVIII ст. (1734–1775). Частина I. Заселення Нової Сербії та Слов'яносербії. Мюнхен: УВУ, 1960. С. 204–222.

² Полонська-Василенко Н. Д. Заселення Південної України в половині XVIII ст. (1734–1775). Частина II. Заселення Новоросійської губернії. Мюнхен: УВУ, 1960. С. 46–69; 102–133.

гіни, Собакарьови, Соловійови, Струкови, Феніни, Філатови, Чернишови, Чорноглазови, Шамшеви, Шахови та інші.

Друге місце посідали українці (близько 25 %). Вони були поділені між собою на кілька груп за територіальною та соціальною ознакою, часто-густо навіть не сприймаючись як одне ціле (ба, навіть ворогуючи між собою – такими вони і лишилися). Це були вихідці із Гетьманщини, Слобожанщини та знищеного окупантом Запорозжя. Насамперед, найбільше дворянських родин українського походження започаткували діти козацьких старшин і священників із Лівобережжя. Серед них мали місце навіть нащадки та родичі відомих українських гетьманів різної політичної орієнтації: Апостола, Іваненка, Полуботка, Розумовського, Самуся, Скоропадського та Ханенка. А Ставицькі походили із родини самого Богдана Хмельницького. Доволі осіло і нащадків відомих козацьких полковників та сотників.

Зокрема, на мою думку, із козацької старшини Сіверщини походила і відома та впливова у Катеринославській губернії родина Алексеевих, про яких хочу сказати більше. І хоча наразі для впевненого твердження прямих документальних доказів бракує, опосередковані дані дозволяють висловити означене припущення у вигляді певної інтелектуальної конструкції.

Перші представники цього роду – Іларіон Спиридонович та його брати – не мають у нобілітаційній справі вказівок на предків: ні на батька, ні на діда (батька Спиридона). Виходячи з аналізу та синтезу наявної інформації, припускаємо, що вони є нащадками стародубського полковника Тимофія Олексієвича-Алексеева. Спробуємо обґрунтувати цю гіпотезу.

Тимофій Олексійович, який прозивався і писався як Алексеев, за версією дослідників історії Сіверщини, належав до роду православної шляхти Журавок.³ Тобто син Олексія, брат Івана і дядько Луки Журавок, які мали садиби у Новгороді-Сіверському, Погарі та у Стародубі і були впливовими діячами та дідичами того закутка Гетьманщини. Спочатку Тимофій займався ремеслом,⁴ а у 1654 р. вступив на військову службу козаком полкової Стародубської сотні і вже у лютому того року став сотенним старшиною. Згодом оби-

³ Універсали Івана Мазепи 1687–1709. Частина друга. Київ – Львів, 2002. С. 673.

⁴ Еліти і цивілізаційні процеси формування націй: зб. статей. Т. 1. Київ, 2006. С. 215.

рався стародубським городовим отаманом, призначався наказним стародубським полковником, ба, навіть наказним сіверським гетьманом.⁵

У важкі часи Чигиринських та Кримських походів двічі обіймав уряд стародубського полковника: у 1676–1678 рр. і у 1687–1689 рр. І коли за віком подав до демісії, на цій посаді на тривалий час його змінив ще один пробанд впливової катеринославської дворянської родини – Михайло Андрійович Миклашевський (1640–1706). Останнього, убитого у боях за Несвіж, змінив Іван Скоропадський (1706–1709), а коли того Петро I призначив гетьманом, полковником став Лук'ян Журавка (1709–1719), котрий у документах вже називає Тимофія Олексійовича своїм дядьком. Ці три впливові родини і утримували Стародубщину на зламі століть.⁶

Тимофій Олексійович мав сина Івана, якого одружив з донькою Спиридона Ширая Євфимією, сестра котрої була заміжня за сином М. А. Миклашевського. За тодішньою побутовою і канцелярською традицією/звичкою Івана Тимофійовича у документах називають або родовим прізвиськом Алексеев, або батьківським Тимошенко. У березні 1706 р. у бою під Несвіжем його захопили у полон шведи. Наприкінці 1707 р. Іван повернувся додому хворим і немічним. Тому у травні 1714 р. ще молодим помер у Стародубі та був похований поряд з батьком побіля Покровської церкви. Євфимія пішла до монастиря і у 1729 р. згадана як черниця Катерина.⁷

Коли у 1712 р. у подружжя народився син, вони назвали його Спиридоном – на честь діда, Спиридона Ширая, та дядька – товариша по зброї Івана Тимошенка, молодого Спиридона Спиридоновича Ширая, який напередодні появи на світ немовляти у тому ж таки 1712 р. помер вдома від ран. А вже у Спиридона Івановича Алексеева із дружиною Марією Іларіонівною були сини Григорій,

⁵ Заруба В. М. Козацька старшина Гетьманської України (1648–1782). Персональний склад та родинні зв'язки. Дніпропетровськ: Ліра, 2011. С. 484–485. Кривошея В. В. Козацька старшина Гетьманщини. Енциклопедія. Київ: Стило, 2010. С. 63–64, 736.

⁶ Лаєвський А. С. Старшинський корпус Стародубського полку за доби гетьмана Івана Мазепи. *Сіверянський літопис*. 2015. № 4. С. 18–32.

⁷ Модзалевський В. Л. Тимофей Алексеев, полковник стародубський (1676–1678, 1687–1689) и его семья. (Очерк из истории Малороссии XVII–XVIII в.). *Институт рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (далі – ІРНБУ)*. Фонд XII. Справа 38. (Рукопис статті).

Микола та Іларіон, котрим і випало щастя стати одними із перших дворян Новоросійської та Катеринославської губерній.⁸

Крім певних документальних згадок, нашу гіпотезу підтверджують також опосередковані джерельні факти, добуті герменевтично-компаративістським шляхом. По-перше, коли відстежуєш біографію і послужний список Ларіона Алексеєва, то дивуєшся, як нікому не відомий, без роду і племені чоловік дуже швидко робить доволі успішну кар'єру. Вже у сорок років він дійсний статський радник, голова Катеринославської палати кримінального суду, згодом почергово виконує обов'язки очільника Кавказького та Катеринославського намісництва, призначається тамбовським та псковським губернатором, має численні орденські нагороди.⁹ Зрозуміло, що випадкових людей у цій номенклатурі ніколи не траплялося.

Та коли погоджуєшся із тим фактом, що він син Спиридона Алексеєва і онук Євфимії Ширай, то все відразу пояснюється. Адже він стає близьким родичем О. Безбородька (секретаря і радника Катерини II), П. Завадовського (фаворита імператриці), а також впливових при дворі Гудовичів та Скоруп, а вже через них – інших дуже важливих для імперії людей. А тоді, як і нині, непотизм, кумівство, сімейність високих урядовців вважалися чесною та всіляко заохочувалися. Із цього делікатного приводу спадають на думку слова хрестоматійного літературного героя, сучасника тих подій:

*«Я перед родней, где встретится, ползком;
Сыщу ее на дне морском.
При мне служащие чужие очень редки,
Все больше сестрины, свояченицы детки...
Как станешь представлять к крестишку ли, к местечку,
Ну как не poradеть родному человеку!»¹⁰*

⁸ Российский государственный исторический архив (далі – РГИА). Ф. 1343. Оп. 51. Д. 98. Родословная книга внесенных во оную дворян Екатеринославской губернии в течении 1798–1819 гг. Л. 1–184. Л. 3, 29–30, 126–127, с оборотами (Алексеєвы). РГИА. Ф. 1343. Оп. 45. Ед. хр. 608. Алфавит дворянских дел Екатеринославской губернии за 1813–1848 гг. (Алексеєвы).

⁹ Дніпропетровський національний історичний музей ім. Д. Яворницького. Відділ фондів (далі – ДНІМ. ВФ). Арх. 536. Арк. 9 (Родовідна книга). Там само. Арх. 34147 (повідомлення про орден Володимира 4 ст.). Там само. Арх. 34153 (повідомлення про орден Анни 1 ст.).

¹⁰ Грибоедов А. С. Горе от ума. Действие 2. Явление 5. Слова Фамусова.

Очевидно, що і високопоставлені родичі «раділи» Іларіону Спиридоновичу. Завдяки їхній підтримці він і зробив карколомну кар'єру.

По-друге, – це шлюби у родині Алексеєвих, які уклалися не із представниками дворянських родин глибинної етнічної Росії, а з такими самими дітками колишніх славних козацьких старшин Гетьманщини і головно Сівещини: Селецьких, Тарновських, Запорожських, Родзянок, Корецьких, Кулябок-Корецьких, Романовських. Гроші до грошей, земля до землі. Зрозуміло, що ця родина не випадково тісно пов'язувалася саме з козацько-старшинською знаттю, а не із московською елітою, що теж вказує на її українське походження.

І, нарешті, самі Алексеєви ніколи не співвідносили себе із жодним великоросійським родом Алексеєвих і гербами їхніми не послуговувалися. Більше того, першу гербову справу порушив останній представник катеринославської гілки роду – Георгій Петрович, та так і не встиг завершити.

Міцно вгніздившись на Катеринославщині, Алексеєви відіграли важливу роль в історії та культурі цього краю, на що вже вказували дослідники.¹¹ Син Іларіона Дмитро, масон і доктор Оксфордського університету, впродовж 1808–1830 рр. очолював дворянство губернії.¹² Цю важливу посаду у 1874–1886 рр. обіймав і онук останнього – Георгій Петрович: дійсний статський радник, обер-гофмейстер.¹³ Згодом його змінив зять – князь Микола Урусов, останній губернський предводитель, розстріляний комуністами.

Їхнім родовим гніздом на Придніпров'ї стала Котівка на Орелі – знаменитий колись маєток, осідок науки, мистецтва та культури.¹⁴ У 1916 р., за два роки до тотального погрому, чудовий опис котівського палацу і парку подав художник та мистецтвознавець Г. К. Лукомський. Він зазначав, що садиба вражала витонченістю та красою, дбайливістю, з якою її упорядковували, доглядали, обері-

¹¹ Абросимова С. В. Катеринославські дворяни Алексеєви (за документами родинного архіву). *Південна Україна XVIII–XIX століття*. Запоріжжя, 2003. Вип. 7. С. 126–140. Кочергін І. О. Катеринославський дворянський рід Алексеєвих. *Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження*. Вип. 13. Дніпропетровськ, 2015. С. 88–96.

¹² ДНІМ. ВФ. Арх. 472 (Імператорська грамота предводителю дворянства).

¹³ ДНІМ. ВФ. Арх. 753 (Грамота на дворянство від імператора).

¹⁴ Феодосій (Макаревский). Материалы для историко-статистического описания Екатеринославской Епархии. Церкви и приходы прошедшего XVIII столетия. Екатеринослав, 1880. С. 126.

I

АБАЗИНО-МОЛДАВСЬКИЙ РІД АБАЗА (АБАЗИДІВ) В ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРІ УКРАЇНИ

ІЗ ІСТОРІЇ ВИТОКІВ

Родом з Молдавії, російський дворянський рід Абаза (Абазидів, Абазешті) був кавказького абхазо-абазинського (абазького) походження.¹ У XVI ст., в часи падишаха Сулеймана Пишного, частина абазинських нобілів перейшла до нього на службу. Згодом серед знатних достойників із абаз в історії Османської імперії найвідомішими стали турецькі державні діячі Абаза Мехмед-паша (1576–1634) та Абаза Хасан-паша (1619–1659).²

Окремі представники військово-феодалних кланів кавказьких етнічних спільнот (черкесів, абхаз, абаз) облаштувалися також і в дунайських князівствах – Валахії та Молдові, які входили до складу імперії Османів. Їхнє остаточне укорінення та піднесення на новій батьківщині припадає на кінець XVI і все XVII ст., коли, пройшовши кілька послідовних міграційних хвиль, прийнявши християнство східного обряду, пішовши на службу до господарів

¹ Абазини (самоназва «абаза») – автохтонна північно-кавказька народність. Належить до абхазо-адигейської групи народів. Як і турки, абазини сповідують сунітський іслам. Нині компактно проживають в Карачаєво-Черкеській Республіці РФ.

² До сьогодні існує також і єгипетський рід Абаза, який має 300-літню історію і живе у провінції Шаргія.

та отримавши від них феоди, вони легко, без особливих проблем, дружно увійшли до місцевої боярської аристократії. І найефективнішим способом проникнення до середовища автохтонної знаті стали шлюби, своячництво та кумівство із представниками старої еліти: Боулами, Жорами, Нікулами, Дурками, Хінку та із уже інтегрованими іноземцями (греками-фанаріотами, албанцями, тюрками): Докулами, Русулами, Кантемирами, Бучками, Кочі, Гіку, Стурдза, Стаматія, Кантакузино, Черчезе.

Тому боярський рід Абаза у Молдові можна вважати новим для XVII ст., при цьому не піддаючи сумніву його старовинне шляхетне походження на своїй історичній батьківщині. Він дав кількох відомих молдовських урядовців: паркалаба Стефанешті Костянтина Абазу, придворних князівських бояр Ніколає Абазу та Андрія Абазу, а також синів останнього Іона, Симона та, особливо, Іліє – відомого завдяки колаборації з Москвою.

Ґрунтуючись на відомих в історіографії документах того часу, можна сказати, що Абазиди зайняли досить важливе становище в молдовському суспільстві другої половині XVII ст., у тому числі завдяки близьким зв'язкам із впливовою родиною Кочі, до якої належав господар Василе Лупу (1597–1661) – син Ніколає (1565–1650) та онук Папаса (1545–1605) Кочів.³ Вже на початку XVIII ст. князь Дмитру Кантемир включив Абазешті до родових списків найпочесніших і давніх родин молдовських бояр. Означене можемо також пояснити і особистою відданістю Абаз дому Кантемирів. Це, зокрема, продемонстрував і довів Іліє Абаза, який у 1711 р. пішов за господарем на заслання до Московії.

У свою чергу, внаслідок переходу на бік Петра I багатодітного Іллі Андрійовича і поселення його численної родини в Україні рід Абаза поступово інтегрувався до російського дворянства і був внесений до родовідних книг спадкових дворян Катеринославської, Подільської, Полтавської, Харківської, Херсонської, Рязанської, Воронежської, Саратовської, Московської та інших губерній імперії. Разом із молдавськими аристократами Кантемирами, Бантишами, а також Капністами, Маламами, Булацелями та Бразолями вони поповнили лави впливового спадкового російського нобілітету в Україні.

³ Більшість дослідників схильна вважати їх албанцями через прізвище, яке є албанським скороченням імені Костя (Костянтин).

Тому вже у другій половині XVIII ст. цей неординарний рід привернув увагу історика та генеалoga Г.-З. Байера, який вчинив першу спробу скласти генеалогічно вмотивований родовід Абазидів, підготувавши звід із 64 персон з короткими даними про них. У 1783 р. його «Історію князя Костянтина Кантемира» (де містилися родоводи ще кількох десятків сімей молдавських втікачів) опублікував у Петербурзі М. І. Новіков.⁴

Проте вже широко розгалуженому в Російській імперії дворянському роду в подальшому не було приділено належної уваги дослідниками: після генеалогії 1783 р. про Абаз на століття забули. Сучасник Г. Байера, такий самий німець Г. Ф. Міллер, у 1787 р. у першій в історіографії загальній родовідній книзі російського дворянства⁵ їх не згадує. Вони чомусь проігноровані також у родоводах, опублікованих князем П. В. Долгоруковим⁶ та його продовжувачем князем О. Б. Лобановим-Ростовським.⁷

Лише у 1886 р. з'явився найбільший тогочасний генеалогічний огляд Абазидів, який належав В. Руммелю та В. Голубцову.⁸ Як і Г. Байер, вони розпочинають розпис з Іллі Абаз, теж і словом не згадуючи про його батька, хоча і називають Андрійовичем. Залежність від попередника помітна у тому, що інформація про першу двадцятку персон слово в слово переписана у нього. Проте їхній родовід набагато повніший – він містить дані на 127 персон лише чоловічої статі, також доповнюючи та уточнюючи окремі позиції видання 1783 р. Але герб цього роду авторам не був відомий, про що вони відверто написали.⁹ І зрозуміло чому. Як сказано у гербовій справі Абаз у Герольдії,¹⁰ його затверджено лише 28 жовтня 1892 р.

⁴ Байер Готлиб-Зикфрид. История о жизни и делах молдавскаго господаря князя Константина Кантемира. Москва: В университетской типографии Н. Новикова, 1783. С. 373–378. Крім детального розпису роду Кантемирів, він подав також генеалогію 36 родин (у тому числі й Абаз), які оселилися в Росії після 1711 р.

⁵ Миллер Гархард-Фридрих. Родословная книга князей и дворян российских и выезжих. Часть 1–2. СПб.: В университетской типографии Н. Новикова, 1787.

⁶ Долгоруков П. В. Российский родословный сборник. Кн. 1–4. СПб., 1840–1842.

⁷ Лобанов-Ростовский А. Б. Русская родословная книга. Издание второе. Том 1–2. СПб., 1895.

⁸ Руммель В. В., Голубцов В. В. Родословный сборник русских дворянских фамилий. Том 1. СПб.: Издание А. С. Суворина, 1886. С. 1–9.

⁹ Руммель В. В. Родословный сборник. С. 9.

¹⁰ РГИА. Ф. 1343. Оп. 49. Д. 1 (Дело департамента Герольдии правительствующего Сената о гербе А. Абазы от 30.04.1892 г.).

за ініціативою і поданням капітана 2-го рангу Олексія Михайловича Абаз.¹¹

Після сакраментального 1917 р. дворянська генеалогія (як і самі дворяни) у більшовицькій імперії втратили будь-яку актуальність. Вже аж у другій половині XX ст. на еміграції розпис роду Абаз підготував російський закордонний генеалог М. Ф. Іконніков, включивши його до багатотомного генеалогічного довідника «La Noblesse de Russie», надрукованого у Франції впродовж 1956–1966 рр. І хоча це видання є великою бібліографічною рідкістю, представлений у ньому родовід Абазидів є на сьогодні найбільшим із опублікованих.

Сучасні молдавські та румунські історики-медієвісти, ретельно вивчивши походження та історію Абазів (Абазештів, Абазидів), присвятили ґрунтовні розвідки нових аспектів генеалогічної еволюції цієї аристократичної родини. Зокрема, ще у 1994 р. Андрій Єшану (Кишинів) подав документальну розвідку про нащадків Іллі Абаз, які розселилися по Лівобережжю та Слобожанщині.¹² Згодом, продовживши пошуки, у співавторстві з Деміром Драгневим, він презентував ще дві важливі джерелознавчі статті: «Родина Абаз в Росії за новими документальними матеріалами»¹³ та «Неопубліковані дані про нащадків ворника¹⁴ Іллі Абаз в Росії».¹⁵ Штефан Горovej (Ясси) опублікував статтю «Давні генеалогічні нотатки про родину Абаз»,¹⁶ а Сорін Іфтімі (Ясси) – «Абазешти із півдня Молдови».¹⁷ Відомий румунський історик Міхай Стурдза (Бухарест – Париж) в генеалогічній та біографічній енциклопедії «Боярські родини Молдо-

¹¹ РГИА. Ф. 1411. Оп. 1. Д. 105 (Часть 15 Общего гербовника дворянских родов Всероссийской империи). С. 109.

¹² Eșanu Andrei. Date inedite despre urmașii vornicului Ilie Abaza în Rusia: Boier moldovean plecat în Rusia la îndemnul lui D. Cantemir la 1711 a. *Revista de istorie a Moldovei*. Chișinău. 1994. № 2. P. 3–9.

¹³ Dragnev Demir, Eșanu Andrei. Familia Abaza în Rusia. Noi contribuții documentare. *Anuarul Institutului de Istorie „A. D. Xenopol”, V. Iași*, 1993. 1–2. P. 671–678.

¹⁴ Ворник – княжий урядовець, податковий інспектор. До слова: дуже влучна назва для сучасних українських податківців.

¹⁵ Demir Dragnev, Andrei Eșanu. Date inedite despre urmașii vornicului Ilie Abăza în Rusia. *Revista de Istorie a Moldovei*. Chișinău, 1994. Nr. 2. P. 3–9.

¹⁶ Gorovei Ștefan S. Vechi însemnări genealogice ale familiei Abaza. *Arhiva Genealogică, I (VI)*. Iași, 1994. 1–4. P. 163–170.

¹⁷ Iftimi Sorin. Abăzeștii din sudul Moldovei. *Arhiva Genealogică*. III (IX). 1997. Nr. 3–4. P. 215–222.

досить неординарного роду як живого організму. Тому, застосовуючи історико-статистичний метод, шляхом кількісного аналізу, можемо констатувати, що наразі виявлено 378 прямих нащадків Іллі Абази. У його синів: Лук'яна – 61, Івана – 75, Костянтина – 21, Євстратія – 117 і у Миколи 103. Тобто найбільше у Євстратія (117), а найменше у Костянтина (21), рід якого, здається, вигас на четвертому поколінні після нього десь у Херсонській губернії. По родових гілках найвищого кількісного рівня Абази досягли на правнуках Євстратія (35), Миколи (29) та Луки (17). У Івана цей показник був найбільшим вже на онуках – 19 осіб.

В цілому ж, починаючи від Іллі, поколінна генеалогічна динаміка роду така: 5–27–83–99–78–53–27–9. Тобто найвищого розквіту рід досяг у четвертому поколінні (99) – своєрідний демографічний вибух. У подальшому його енергетична спроможність, очевидно, скресла, народжуваність впала, кількість представників роду зменшилася, він поступово занепав, виродився (деякі гілки зовсім вигасли) і до початку ХХІ ст. звівся лише до кількох живих представників. Та все ж у цілому він ще не вигас, ще живий – і в чоловічій і по жіночій лініях.

Хоча ці показники й відносні. Ми свідомі того. Насамперед тому, що складена генеалогія не є вичерпною, а також тому, що вона доведена лише до початку 1920-х рр. До того ж багато із виявлених осіб у документах вказані безсімейними, неодруженими чи бездітними (у чому є сумніви). Доля ж окремих (особливо доньок) залишається невідомою. Кільканадцять осіб вказано померлими у дитинстві та юності. Деяких знаємо лише за датою народження. Схоже також, що окремі представники роду взагалі втратили дворянство і зникли з поля зору цієї спільноти. Зокрема нащадки Костянтина Ілліча. У 1908 г. в Єлисаветградському повіті поряд з дуже дрібними землевласниками, але все ще дворянами Абазами, згаданий і міщанин Василь Федосійович Абаза,²⁴⁵ явно їхній родич. Тобто для більш точного і всебічного аналізу становлення та історичного розвитку цього доволі цікавого і важливого в історичній ретроспективі роду, для складання повної і максимально вичерпної генеалогії потрібен подальший ретельний і поглиблений документально-архівний евристичний пошук.

²⁴⁵ Список частных землевладельцев Елисаветградского уезда. С. 1. Був співвласником 100 дес. біля с. Катеринівки Вітязевської волості, в той час як вказані п'ятеро дворян Абазів мали всього від 5 до 9 дес. землі.

II

АВСТРИЙСКИЙ РОД ГОФШТЕТЕРОВ В КОНТЕКСТЕ ИСТОРИЧЕСКИХ СУДЕБ ЮЖНОУКРАИНСКОГО ДВОРЯНСТВА

ОТЦЫ-ОСНОВАТЕЛИ

Пробандом рода Гофштетеров считается капитан австрийского цесарского войска Иоганн Гохштедтер (1708–1763), который по легенде был выходцем из швейцарского местечка Гохштадта.¹ Его сын Иоганн-Якоб родился в Вене около 1730 г. и тринадцать лет прослужил при дворе Габсбургов в Главной имперской Камеральной бухгалтерии бухгалтером. Был также придворным официантом и райт-офицером. Жену его звали Мария-Анна. Умер в Вене в 1779 г.² Продолжая дело своего пробанда, многие из его потомков уже в России также традиционно служили бухгалтерами, казначеями, комиссионерами, интендантами, придворной прислугой.

Сын Иоганна-Якоба Андрей Гофштетер появился на свет около 1750 г. в Австрии. Служил метрдотелем при дворе Марии-Терезии и Иосифа II. Ведал кухней, столовой, сервировкой и трапезой. В его обязанности входило руководство группой лакеев (т. е. был

¹ Гофштетер Д. Р. Дворяне Гофштетер (до конца XVIII века Гохштетер). Родословие. (Издание корректурное). Отпечатано 75 экземпляров. Москва: Губернская типография, 1899. С. 4.

² Гофштетер Д. Р. Дворяне Гофштетер. С. 4.

старшим лакеем), следил за соблюдением протокола при обеспечении ежедневной императорской трапезы, приемов, банкетов. В 1788 г. по просьбе и рекомендации российского посла в Вене князя Д. М. Голицына,³ как отлично знавший европейский банкетный протокол, приехал на придворную службу в Российскую империю в Петербург. На дорогу ему и его коллеге Муравскому князь выдал 480 рублей на двоих. По прибытии они подали в личный кабинет Екатерины счета, в которых показали, что в проезде из Вены в Петербург ими употреблено сверх выданных послом, по заключенным контрактам на прогоны, собственных денег на разные расходы 924 руб. и 6 копеек. Поэтому просили о выплате этой суммы. Вероятно, им компенсировали расходы и тогда же, 10 февраля 1788 г., Екатерина II подписала указ № 14 кабинету, чтобы выписанным из Вены ко двору двум метрдотелям Муравскому и Гофштетеру «со дня прибытия их сюда производить жалованья каждому по тысяче по двести рублей на год»,⁴ то есть по сто рублей в месяц.⁵

Его имя в немецких источниках (метрических записях в Петербургской Петри-Кирхе) написано как Andreas. Фамилия же Гофштетер употреблена в четырех вариантах: Hofstaehler, Hofstähler, Hofstaedter и Hofstedter. В российской транскрипции в течение XVIII–XXI в. она писалась и с одним и с двумя «т» в конце. Причем у одного и того же носителя. Исходя из того, что по-немецки Hochstadt, то правильнее было бы Хохштедтер (Hochstedter), – то есть по-нашему Вышгородский (поскольку Хохштадт – это Вышгород).⁶

Андрей Гофштетер прослужил метрдотелем при дворе Екатерины II, Павла I и Александра I двадцать лет и в 1808 году вышел в отставку. Наверное, он так и остался подданным австрийского императора. А судя по возрасту его детей, женат был дважды. Его первая супруга, вероятно, умерла еще в Австрии, оставив ему сыновей-подростков – Себастиана, Пауля и Франца. Видать, сразу по приезду в Россию в 1788 г. женился вторично: в 1789 г. у него родилась дочь Эмилия-Мария Каролина.

³ Голицын Дмитрий Михайлович (1721–1793). Князь, посол Российской империи при венском дворе в 1761–1792 гг.

⁴ Фотокопии документов предоставлены мне И. Б. Графовой.

⁵ В 1788 г. в Петербурге пуд пшеничного зерна (16,4 кг.) стоил 7 рублей, а в 1790 г. килограмм пшеничной муки продавали по 30–40 копеек.

⁶ Мы унифицировали написание этой фамилии с одним «т» в конце – *Гофштетер*, поскольку в большинстве документов она употреблена именно так.

Его второй женой стала немка Агата-София (Агафья) Штут (Agatha-Sophia Stucht). Она была дочерью немца-лютеранина родом из Любека, пуговичника Иоахима (Екима) Штута (Joachim Stucht), проживавшего в Петербурге, где у него был собственный дом на Васильевском острове. В 1774 г. упоминается как староста лютеранской Петри-Кирхи в Петербурге. Метрические книги этой кирхи свидетельствуют, что в период 1755–1775 годов у него в Петербурге рождается порядка 10 душ детей. Слыл зажиточным купцом, активно торговавшим с европейскими городами.⁷

Основателем екатеринославского рода стал один из сыновей Андрея Гофштетера, родившихся от первого брака, Павел (Пауль). На свет он появился около 1776 г. в Австрии (в 1835 г. указано 58 лет, в 1844 г. указано 67 лет).⁸ Из документов также явствует, что в 1803 г. он окончил 1-й кадетский корпус,⁹ – получается в 26 лет: что-то поздновато для кадета. Но так в документах.

После этого вступил на гражданскую службу, которую проходил строго по порядку чинов: коллежский регистратор (с 22 июля 1803 г.); губернский секретарь (с 12 октября 1806 г.); титулярный советник (с 31 декабря 1809 г.); поручик (с 19 октября 1812 г.); снова титулярный советник (с 30 октября 1815 г.); коллежский асессор (с 19 января 1826 г.); надворный советник (с 31 декабря 1831 г.). Похоже, что в биографии Павла имел место служебный проступок: в 1812 г. его понизили в чине до поручика¹⁰ и отправили в армию (в штрафной батальон), а в 1815 г. вернули чин титулярного советника на статской службе. Но следующий табельный чин он получил аж через 11 лет.

В течение службы занимал разные должности и исполнял обязанности в разных государственных учреждениях: государственном Ассигнационном банке (1803–1804); департаменте Герольдии (1805–1810); был помощником столоначальника в экспедиции путей сообщения (1810–1812); в Егерском ее высочества государыни

⁷ Внешняя торговля России через петербургский порт во второй половине XVIII – начале XIX в. Ведомости о составе купцов и их торговых оборотах. Москва: Институт истории СССР АН СССР, 1981.

⁸ РГИА. Ф. 1343 (Департамент Герольдии). Оп. 19. Д. 3733 (Дело о дворянстве рода Гофштетеров. Л. 1–37. Л. 5. Источник предоставлен И. Б. Графовой).

⁹ Первый кадетский корпус в Санкт-Петербурге, – так он назывался в 1800–1863 гг. (бывший сухопутный). Принимали в 5–6-летнем возрасте и обучали и воспитывали 15 лет. В 1803 г. выпущено 50 выпускников 1785–1786 гг. рождения, среди них будущий декабрист Ф. Н. Глинка (1786–1880), который был одноклассником Павла Гофштетера.

¹⁰ Чин титулярного советника соответствовал военному чину капитана.

великой княгини Екатерины Павловны батальоне в чине поручика (с 1812); помощником экспедитора в медицинском департаменте (1813–1815). В адрес-календаре на 1815 г. указан в чине титулярного советника на службе помощником экзекутора и казначея медицинского департамента Военного министерства.¹¹ Комиссионер в комиссариатском штате (1815–1822); комиссионер в провиантском штате (с 1822); смотритель Ольгопольского провиантского магазина (1825–1829); интендант в интендантстве действующей армии (с 1829 г.); комиссионер в комиссии Балтского комиссариатского депо (с 1833 г.); смотритель Новобугского военного полугоспиталя (в 1834 г.). В походах, штрафах, под судом и домашних отпусках не бывал, к повышению чином аттестовался достойным и к продолжению службы способным. В 1835 г. вышел в отставку по болезни с назначением пенсии в 300 руб. ассигнациями ежегодно. Не густо, если учесть уже большое семейство.

В 1823 г., будучи комиссионером, Павел женился на дочери херсонского помещика (родом из молдавской шляхты) Михаила Васильевича Буздижана Анне. У нее была сестра Харитина (замужем за титулярным советником, помещиком Тираспольского уезда Гавриилом Кондратьевичем Василенко) и брат Яков. Дочь Якова Мария имела имение в Екатеринославской губернии и была женой дворянина Воронежской губернии надворного советника, врача Льва Федоровича Змеова (1832–1901). К этому же роду принадлежал и офицер, воспитатель и преподаватель Одесского кадетского корпуса подполковник (на 1915 г.) Константин Иванович Буздижан (внук Михаила).

В браке Павла и Анны родились один за другим восемь известных мне по документам детей: Агафья (1824 г.), Александра (1825 г.), Андрей (1827 г.), Михаил (1828 г.), Екатерина (1830 г.), Василий (1834 г.), Елизавета (1835 г.) и Григорий (1837 г.). Вполне возможно, что были и умершие во младенчестве или раннем детстве.

В 1839 г., вероятно из-за скудости пенсии и отсутствия имения, Павел Андреевич вернулся на службу по выбору дворянства, и в 1839–1842 гг. состоял смотрителем сиротского дома в Херсоне местного приказа общественного призрения, подведомственного МВД.¹² За все время службы проживал в Петербурге, Ольго-

¹¹ АК на 1815 год. Часть первая. СПб., 1814. С. 265.

¹² РГИА. Ф. 1287 (Хозяйственный департамент МВД). Оп. 45. Д. 1334 (1839 г. Об увольнении коллежского асессора Денисенко от должности смотрителя си-

поле (1827–1828), Липовце (1830), Кривом Роге (1834), Балте (1835), Ананьеве (1837), Новопавловке (Новый Буг), Херсоне, – приучив тем самым и детей к кочевой жизни. В 1842 г. переехал на постоянное жительство в Екатеринослав, где купил дом с усадьбой и дождался там смерти.¹³ И все это время он продолжал состоять в австрийском подданстве. Только желание одворяниться заставило его принять российское подданство вместо австрийского 28 июня 1846 года, о чем ему было выдано свидетельство.¹⁴

Поселившись в Екатеринославе, купил большое домовладение с участком и садом в центре города. Проживая там в отставке, хлопотал в местном дворянском собрании о причислении с семейством к дворянскому сословию и внесении в родословную книгу потомственных дворян Екатеринославской губернии. Подал 29 февраля 1844 г. прошение, он начал процедуру нобилитации.¹⁵

В собрание им были представлены посемейный список, аттестат о службах, копии метрических свидетельства о рождении шестерых детей: сыновей Андрея, Михаила, Василия, Григория и дочерей Елизаветы и Екатерины. Отсутствуют свидетельства Агафьи и Александры. Да и сами они не фигурируют в деле. Также он предоставил свидетельство, выданное Екатеринославским губернским правлением, о принятии им присяги на верность подданства России и другие документы.¹⁶ По этим доказательствам и по определению Екатеринославского дворянского депутатского собрания 28 августа 1848 г. род этот был признан в дворянском достоинстве и внесен во вторую часть дворянской родословной книги, так как проситель служил по военному ведомству и его чин 7-го класса соответствовал чину подполковника. Указом Герольдии от 29 июля 1849 г. за № 4657 это определение было утверждено.¹⁷ Так Гофштетеры стали екатеринославскими дворянами.

ротского дома Херсонского приказа и об определении на его место чиновника седьмого класса Гофштетера).

¹³ РГИА. Ф. 1343. Оп. 19. Д. 3733. Л. 1–37.

¹⁴ Там же. Л. 5–7.

¹⁵ Там же. Л. 3.

¹⁶ Там же. Л. 4–24.

¹⁷ Хотя в рапорте предводителя дворянства Катона Шабельского в Герольдию от 6 сентября 1851 г. сказано, что Гофштетеры внесены в третью часть книги (то есть по гражданскому чину надворного советника, тоже 7-го класса). Возможно, в документе ошибка, так как и в 1912 г. они состояли во второй части.

Из названных документов явствует, что сын метрдоителя, надворный советник, потомственный дворянин Екатеринославской губернии Павел Гофштетер большую часть своей карьеры был интендантом и, получив дворянство в 1848 г., внесен вместе с детьми по собственным заслугам как выслужившийся гражданский чиновник до положенного чина. Тексты также свидетельствуют, что он окончил кадетский корпус в 26 лет (или он не служил нигде после его окончания, потому что окончив военное училище получил первый гражданский чин), женился поздно, в 1823 г., когда ему было уже 53 года (или это был не первый его брак), жену свою он не вносил в родословную книгу, как не внес и упомянутых в деле дочерей – Агафью и Александру. Также в деле умалчивается о награждении его чином коллежского секретаря и совсем нет никаких документов об отце (т. е. о происхождении просителя), хотя в формуляре несколько раз назван сыном придворного метрдоителя. Должно было быть и свидетельство о венчании (о законности брака). Его нет.

После 1848 г. и актовые, и нарративные источники о Павле Андреевиче не упоминают. Есть только продублированная в родословной книге дворян Екатеринославского уезда запись 1912 г. о его нобилитации в 1848 г.¹⁸

АЛЕКСАНДРА ПАВЛОВНА И ЕЕ НЕГРЕСКУЛЫ

Александра была второй дочерью и вторым ребенком Павла Гофштетера. Точной даты ее рождения мы не знаем. Можем лишь предположить, что это произошло в Ольгополе в конце 1825 г. или в начале 1826 г., так как в 1842 году ей указано 16 лет.¹⁹ Также пока ничего не известно и о раннем периоде ее жизни. Даже метрического свидетельства (как и у старшей на год сестры Агафьи) нет. Вероятно, что кочевали они с отцом по местам его службы, вплоть пока в 1838 г. семья не осела в Екатеринославе. Образование и воспитание получала домашнее и, возможно, окончила Одесский институт благородных девиц.²⁰

¹⁸ ДНІМ. ВФ. Арх. 1807. КП 60297. Арк. 1–134. Літера «Г».

¹⁹ РГИА. Ф. 1343. Оп. 19. Д. 3733. Л. 7.

²⁰ Открыт в 1828 г. Его предшественниками были Женский благородный институт (1805–1817) и Городское девичье училище (1817–1828). Это было ближайшее учебное заведение к местам службы отца Александры.

В документах впервые упомянута в деле о дворянстве отца под 1842 г., хотя фигурантом нобилитации и не стала, поскольку к тому времени (1848 г.) уже была замужем и имела детей. По семейной легенде, которую пересказал писатель Лазарь Гельман,²¹ в ранней юности Александра подружилась и духовно сблизилась с неженатым молодым, но неизлечимо больным помещиком, который жил в Екатеринославе. Они встречались как открыто, так и тайно. Собственно, это была единственная любовь в ее жизни. Он рано умер от чахотки, оставив Александре по завещанию австрийский рояль – самую большую свою ценность, а также якобы пятьдесят десятин земли, чтобы она не была бесприданницей. Хотя такого участка за ней не зафиксировал ни один документ.

Да, действительно, был какой-то странный кусок земли только в совсем далеком и в неожиданном Александровском уезде, на поместной даче семьи Товбичей. Согласно отчетности Александровской дворянской опеки, в документе за 20 июня 1859 г. она показана как местная потомственная дворянка, которая, впрочем, в уезде не проживала, но владела на его территории одним крепостным и имела 18 дес. земли (15 удобной и 3 неудобной).²² Вероятно, что с хутором: где-то же должен был жить тот крепостной.

Как бы там ни было, в очень ранних летах, в декабре 1842 г. Александра вышла замуж за старшего за себя, но уже в важных чинах и при хороших должностях Федора Федоровича Негрескула, о котором стоит сказать несколько слов. Родился он около 1809 г. и происходил из мелких молдавских дворян, которые состояли в родстве с Буздижанами. Его дед Дементий Негрескули в 1816 г. жил поручиком в отставке. Отец, Федор Дементьевич Негрескул, состоял в казацком сословии, жил в военном поселении в Тираспольском уе. Херсон. губ. и упоминается в списках военнослужащих за 1800 г.

У Федора также были братья – Василий и Дементий. Старший из них, Василий Федорович Негрескул, родился около 1800 г. В 1813 г. уже служил. Из военной службы уволился поручиком (1825 г.). Заседатель Одесского земского суда в 1828–1833 гг.²³ Дворя-

²¹ Гельман Л. З. Михаил Негрескул. Художественно-документальная повесть. Кишинев: Картя Молдовеняскэ, 1983. С. 8–9.

²² ІР НБУ. Ф. ІІ (Збірки Я. П. Новицького). № 24843. Арк. 4945–49–74.

²³ Месяцослов и общий штат Российской империи. Часть вторая. СПб.: в Императорской Академии Наук. На 1829 г. (с. 224); на 1830 г. (с. 166); на 1831 г. (с. 171); на 1832 г. (с. 174); на 1833 г. (с. 174).

хова³⁵ домовладение. А в 1854 г. купила у наследников лекаря К. Роде за 4 версты от Екатеринослава в балке Сухой имение в 335 дес. земли. За какие средства все это добро – неизвестно: подозрение падает на очень «хлебные» должности ее мужа, вероятно, сам не хотел «светиться». И ко времени отмены крепостничества в 1861 г. за ней упомянуты эти 335 дес., но ревизских душ не значилось.

Приобретенное в Сухой балке имение изначально принадлежало запорожцу, а потом полковому старшине Черноморского казацкого войска, Иваньку в количестве 300 дес. с поселенным им же хутором. Отмежевал его в 1785 г. землемер Яков Пономарев. Согласно Плану генерального межевания Екатеринославского уезда,³⁶ находилось оно на даче № 3, которую окружали резервные казенные земли губернского центра Екатеринослава («А»), земли екатеринославских мещан, предназначенные для выгона скота («В»), и земельная дача Екатеринославской казенной суконной фабрики («С»).

По общепринятой версии, впоследствии губернское правление из этой земли выделило за особые заслуги 300 дес. штаб-лекарю Роде под рекреационный сад.³⁷ На самом же деле Карл Роде в 1790 г. купил в Екатеринославском уе. у полкового старшины Иванька в Сухой балке 300 дес. с хутором и у вершин р. Сухой Суры с левой стороны 1500 дес. Эти имения были узаконены орденом кн. Г. Потемкина.

Вероятно, есть необходимость сказать отдельно об этом покупателе. Карл-Август Роде родился в 1746 г. в Германии, где получил и медицинское образование. В 1780 г. поступил на службу в России лекарем Новороссийской губ. Штаб-лекарь (1782–1795), главный врач г. Карасубазара (1787–1788) и одновременно личный лечащий врач С.-Х. Контениуса, В. В. Каховского и М. П. Мартыновского. Орденом Г. Потемкина от 8.06.1790 г. произведен в коллежские асессоры. Инспектор Новороссийской врачебной управы (1797–1802). Кавалер Владимира 4 ст. (с 10.08.1806 г.).³⁸ Депутат Екатерино-

³⁵ Матухов (Матухно) Илларион Григорьевич. Дворянин. Коллежский регистратор (1848). Губернский секретарь (1859). Заседатель Александровского земского суда в 1848–1850 гг. Помещик д. Войковки Александровского уезда на 1863 г. Возможно, это он и есть тот легендарный благодетель Александры Павловны.

³⁶ РГАДА. Ф. 1356. Оп. 2. Д. 126. Л. 1.

³⁷ Из этой земли также вымежевана дача № 5 для жены и сына протоиерея Фомичева – Настасьи Ивановны и Самойла Федоровича – под деревню Малую Васильевку.

³⁸ ДНІМ. ВФ. Арх. № 502/2.

славского ДДС (1795) и судья Екатеринославского совестного суда (1814–1819).

Помещик. Имел имение на р. Мокрая Сура (у с. Сурское-Клевцово, в 1500 дес.) и хутор в балке Сухой (345 дес.). За ним также в г. Екатеринославе три усадьбы (одну из них купил у бывшего запорожца Андрея Токаря), которые он использовал под жилье, аптеку и больницу. По ревизии 1811 г., за ним в Екатеринославском у. состояли: д. Дорогая (6 рев. душ и 1644 дес.) и пустошь Сухая в 345 дес. с хутором. По межевым книгами в 1820 г. на даче № 3 ПГМ, в форме правильного квадрата, находилась пустошь Сухая в 345 дес. и 180 кв. саж. земли, на которых был поселен безымянный хутор – все собственность коллежского асессора Карла Ивановича Роде.³⁹

Умер 11 марта 1821 г. в Екатеринославе, где и похоронен на городском кладбище. На сохранившемся чугунном надгробии (хранится в ДНІМ) было вылито: «Здесь похоронен коллежский асессор, штаб-лекарь кавалер Карл Иванович Роде, живший и скончавшийся в Екатеринославе Марта 11 дня 1821 года на 75 году от рождения. Вечная память мужу добродетельному, врачу искусному, бескорыстному другу Человечества».⁴⁰

От Карла Роде имение в балке Сухой каким-то образом (говорят, по завещанию) досталось богатым дворянам Синельниковым, которые владели им «тридцать лет и три года», а в 1854 г. продали частями. Основной участок этой земли (335 из 345 дес.) и купила Александра Павловна Негрескул – жена майора, командира Екатеринославской арестантской роты.

Здесь, в четырех верстах от центра Екатеринослава, на его западной окраине, на месте хутора Роде был основан хутор Александровский, названный в честь владелицы. Но обычно его называли Сухая Балка (иногда Старый или Негрескул). Возле хутора рос небольшой, но просторный лес, который тоже стали звать Негрескулов. О нем упоминал местный ученый-натуралист Иван Акинфиев: «В верховьях балок и вблизи лесов – городского и бывшего Негрескула – находящегося от центра города в четырех верстах, не так дав-

³⁹ РГАДА. Ф. 1354. Оп. 114/1. Д. 693. Л. 18 об. Возможно, что «лишние» 45 дес. ему действительно выделили под рекреационный сад, который впоследствии именовался «лес Негрескул».

⁴⁰ Заруба В. М. Катеринославські дворяни. Дніпро: Ліра, 2019. С. 731.

у Царському Селі. Хоча, за браком документів, цілковитої упевненості у мене немає. Схоже також, що і у другому шлюбі вона народила дитя: як запевняє дворянський адрес-календар у 1897 р., в Катеринославі жила донька статського радника Марія Миколаївна Еггерс, яка згадана у списку дворян Катеринославського повіту.¹⁶⁰ Хоча, можливо, це й помилка: потрібно було написати не «дочь», а «жена статского советника».

Марія Миколаївна Еггерс залишалася катеринославською землевласницею. У 1883 р. вона мешкала у маєтку Костянтинівці на Дніпрі, тобто в улюбленій її першим чоловіком Тимошівці. У 1882–1899 рр. (з 1880 р. за розподільчим актом з дітьми) за нею в Катеринославському повіті було 86 дес. біля села Софіївки (Кроміди) Лошкарівської волості і біля села Шарапівки пустош Мар'їна. Від 1880 р., за тим же актом, за нею у Верхньодніпровському повіті землі побіля села Божедарівки (Богодарівки) з хутором Ахенталь. Разом із сином Сергієм Корбе у 1893 р. володіла біля Богодарівки маєтністю у 889 дес. і 1900 кв. саж. землі.

Немає точних відомостей також де, як і коли саме померла Марія Миколаївна. Більшість дослідників називають часом її смерті 1904 р. (до слова, тоді саме помер і М. Б. Еггерс¹⁶¹). За неперевіреною інформацією, Марію Еггерс відспівано у 1904 р. в Казанській церкві села Сошинівки (Шошинівки) Богодарівської волості. У цій же волості знаходився і маєток Тимошівка, який належав до парафії названої церкви. Ймовірно, там її і поховав син Сергій Корбе, котрий успадкував тимошівську садибу.

Як би там не було, але саме нащадкам Марії Поль судилася довга доля, що триває і сьогодні: в Аргентині, на Філіпінах, у Канаді. І хоча вони й носили прізвище Корбе, проте за характером і ментальністю були типові Полі.

¹⁶⁰ Дворянский Адрес-календарь на 1897 г. Издание Н. В. Шапошникова. СПб.: Типография Товарищества «Общественная польза», 1896. С. 164.

¹⁶¹ Помер 9 лютого 1904 р. і був похований на Красносельському цвинтарі біля Петербурга (Красне Село) поруч із дружиною Наталею Францівною та синами Миколою і Михайлом.

ОЛЕКСАНДР ПОЛЬ: УЯВНИЙ ГЕНІЙ

Біля джерел

Тривалий час точна дата народження Олександра Миколайовича Поля залишалася невідомою дослідникам його біографії, які, схоже, не користувалися архівними документами та й взагалі документами.¹⁶² Вперше її оприлюднено у 1904 р. (через 14 років після його смерті) І. Давидовичем у словнику О. Половцова,¹⁶³ а у 1910 р. повторено І. Вертоградовим,¹⁶⁴ котрий при цьому навіть повністю процитував метричне свідоцтво.

Отже, народився Олександр 20 серпня 1832 р., за усталеною версією, у садибному будинку маєтку Мала Олександрівка. Хоча опосередковані дані дають мені підстави висловити припущення, що сталася ця доленосна подія, можливо, і не у Малій Олександрівці, де тоді жив поміщиком його дід Іван, а у селі Красному (Іванівці), де тривалий час мешкала родина батька: у метричному записі не вказано ні місця народження дитини, ні місця проживання батьків.¹⁶⁵ При народженні ж у 1836 р. Марії Поль вже у її свідоцтві Миколу Івановича названо поміщиком села Красного.¹⁶⁶ Також ймовірно, що Олександр був не першою дитиною другого шлюбу Миколи Поля та Ганни Полетики, які вже на початку 1829 р. були одружені.

За три дні після народження, 23 серпня 1832 р. немовля охрестив священник Василь Ковалевський у Вознесенській церкві сусіднього села Миронівки (Семенівки), яке належало поміщикам Мироненкам. Хрещеною матір'ю стала Юлія Федорівна Месарош (донька Олександрів Іллівни Малами, золиці матері, і троюрідна сестра батька), а хрещеним – підпоручик і кавалер 18-ї кінно-артилерійської роти, такий собі Микита Іванович Перебоделяміян

¹⁶² Засновник полезнавства Д. Яворницький, послуговуючись головно спогадами про спогади О. Поля, взагалі промовчав, К. Мельник і В. Нечволодов вказували 1828 р., А. Синявський (а за ним і С. Світленко) – 1829 р., енциклопедії називали 1830-й рік.

¹⁶³ Давидович Ив. Поль Александр Николаевич. *Русский биографический словарь* / под ред. А. А. Половцова. Плавильщиков-Примо. СПб., 1905. Т. 14. С. 457–460.

¹⁶⁴ Вертоградов И. Ф. Памяти А. Н. Поля (по поводу 20-ти летия со дня его смерти). Екатеринбург, 1910. 27 с.

¹⁶⁵ Записка из дела о дворянском происхождении рода Поль. С. 41.

¹⁶⁶ Там же. С. 39.

із прізвищем, перекрученим писарем до невпізнаваності (такого взагалі не існує). Ймовірно, товариш по службі Миколи Поля. Свідоцтво про народження Олександра виписали у консисторії 9 вересня 1842 р. (№ 4965), коли Микола Поль проходив дворянську нобілітацію і збирав необхідні для цього документи.¹⁶⁷

Після здобуття основ початкової освіти вдома батьки віддали підлітка до підготовчого класу Катеринославської гімназії (яку саме закінчував його старший брат Петро). Означений факт підтверджується документом за 1843 р. із дворянської справи, у якому сказано, що М. І. Поль одружився вдруге і «прижил с сею женою в законном супружестве сыновей Александра и Петра, да дочь Марью, из коих первому 10, второму 1 и третьей 6 от роду лет, из коих первый находится в Екатеринославской гимназии»¹⁶⁸. За твердженням Д. Яворницького, в ній він дуже погано навчався.¹⁶⁹ Мабуть, тому мати, Ганна Павлівна, відправила його до Полтави, де жила її родина (під нагляд і піклування), і впродовж шести навчальних років (1844–1850 рр.) Олександр здобував вишкіл у Полтавському губернському училищі.¹⁷⁰ І, схоже, родичі ним таки добре опікувалися: гімназію юнак закінчив успішно, навіть ледве не отримав срібну медаль, та дешиці балів забракло.¹⁷¹

28 липня 1854 р. Олександр склав іспити (теж успішно) на юридичний факультет Дерптського університету.¹⁷² Вибір ним не найближчого і традиційного для катеринославських дворян малоросійського Харківського університету, а далекого естонського Дерптського зрозумілий: німецькомовний, на батьківщині діда і, можливо, й родичі там теж були. Та й навчатися у Дерпті тоді було

¹⁶⁷ Записка из дела о дворянском происхождении рода Поль. С. 41.

¹⁶⁸ Там же. С. 37–38.

¹⁶⁹ Яворницький Д. И. История города Екатеринослава. С. 176.

¹⁷⁰ Полтавська чоловіча класична гімназія (1808–1917). На той час семи-класне Полтавське губернське училище. Серед її відомих випускників О. М. Поль не згадується.

¹⁷¹ Срібна медаль (як і золота) встановлена указом Миколи I у 1835 р. із зображенням на аверсі двоголового орла (державного герба імперії), а на реверсі – музи Мінерви зі світильником та вінком у руках та написом над головою «Преуспевающему». Давала право на 14 клас по Табелі і вступу на державнону службу. Твердження Д. Яворницького про те, що О. Поль, по закінченні гімназії, отримав срібну медаль, не відповідає дійсності: Яворницький Д. И. История Екатеринослава. С. 176.

¹⁷² Імператорський німецькомовний Дерптський (1802–1893), русифікований Юр'ївський (1893–1918), а від 1918 р. і нині Тартуський університет в Естонії.

Світлина з невідомими дев'ятьма особами, яка зберігається у фондах ДНІМУ і називається «Група дворян», або «Дворяни, гласні першого губернського зібрання». На ній зображено фото закарбовані члени Катеринославського губернського комітету зі звільнення (з покращення побуту) селян, який діяв від 27 липня 1858 р. до 27 лютого 1859 р. Тобто серед присутніх мають бути: І. П. Голуб, Я. Г. Даниленко, С. С. Євещький, О. О. Захар'їн, К. П. Іванов, Г. І. Коростовцев, Л. І. Коростовцев, К. Е. Марк, А. М. Миклашевський, Ф. І. Міррін, Г. В. Нечаяев, М. М. Павлов, А. П. Письменний, О. І. Плещеев, О. М. Поль, М. О. Сомов, граф О. Є. Канкрін та барон А. О. Фітінгоф. Можна висловити припущення, що у групі ліворуч у центрі сидить Гліб Нечаяев, а праворуч від нього – брати Миклашевські. Молодий Олександр Поль сидить крайній ліворуч. Світлина, вочевидь, зроблено першим фотографом Катеринослава Василем Леонтійовичем Міткіним (1830–1913) у приміщенні палацу Г. Потьомкіна, де тоді містилося Катеринославське дворянське зібрання і де проходили засідання Комітету. Це міг бути 1859 р., або початок 1860 р. [ДНІМ. ВФ. КП-32783/ф. 1335]

ціонерне товариство з утилізації промислового аспиду біля села Покровського (Шмакове). Якись дивні ділові стосунки між цими бізнес-партнерами і донині породжують непрості запитання, на які немає відповіді. Спочатку вони взяли поклади шиферу у спільну оренду, але вже у 1873 р. Кочубей відмовився і вся відповідальність лягла на Поля, який сам і поготів не впорався.²⁵⁴ Справи пішли зовсім прикро і у 1882 р. він здав шиферні ломки в оренду такому собі «фахівцю із кондирських виробів» Е. Гарке та його партнеру (зятю) І. Леснеру. Спритні діловари змогли варварськими методами витиснути з кар'єра все що можна, не вкладаючи коштів, і у 1888 р. повернули підприємство орендодавцю «убитим»: вкрай виснаженим, зруйнованим і занедбаним. Тобто і цей проєкт зазнав повного краху, принісши одні збитки, і не без вини самого Олександра Миколайовича.

Та найбільш відомою його авантюрою стала спроба створити і налагодити залізорудне та гірничовидобувне підприємництво, яким він нібито на століття вперед «воскресил Катеринослав и возродил край».

**Експлуататор
Кривого Рогу**

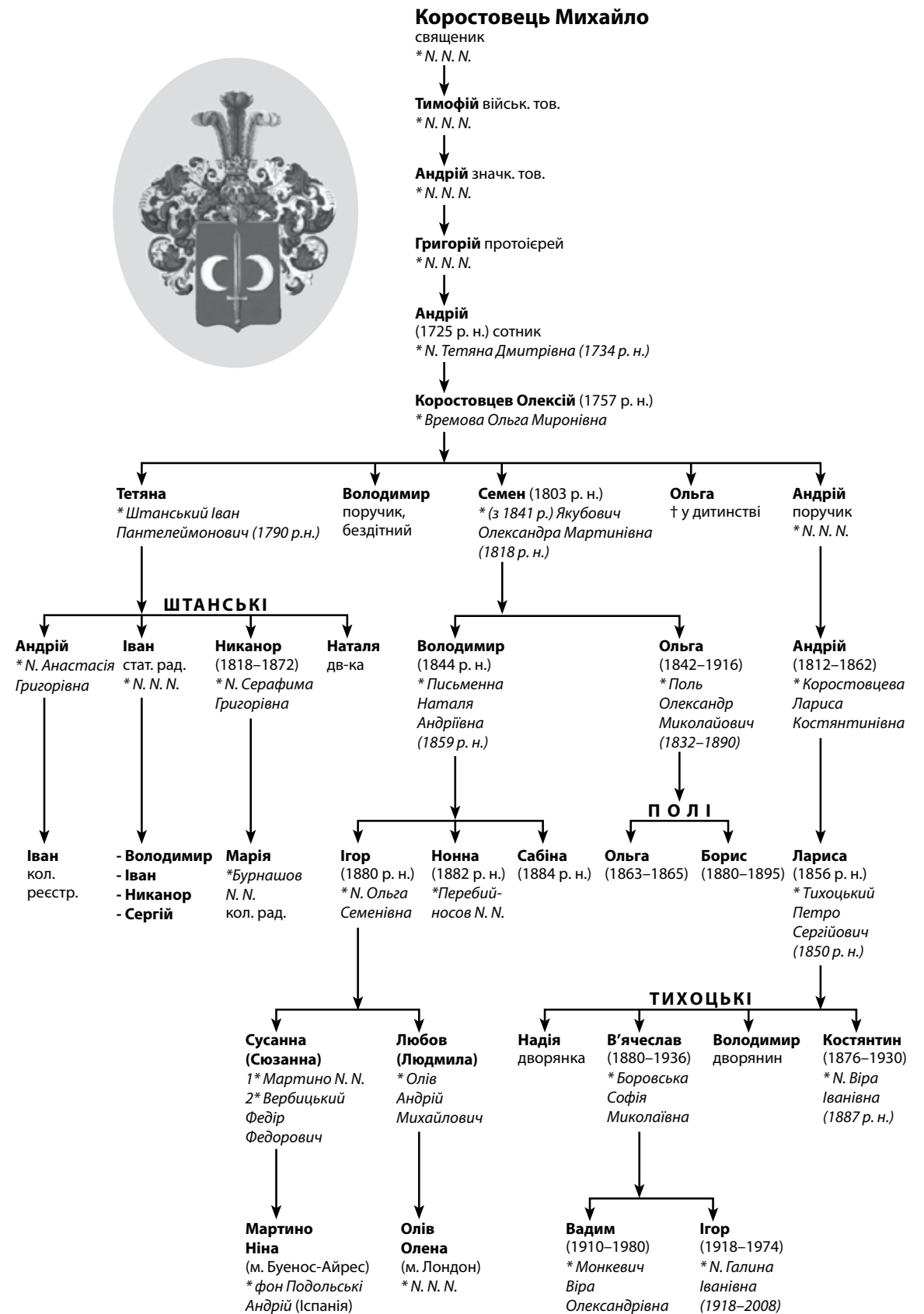
²⁵⁵ Ще в університетські часи Олександр Поль виявив і досконало вивчив документи та друковані праці від часів Г. Потьомкіна і до Кримської війни про історію корисних копалин Криворіжжя. Він знав із архівних джерел та літератури про проведені експедиції та дослідження І. Гюльденштедта (1773), В. Зуева (1781), В. Леванова (1787), П. Палласа (1794), В. Измайлова (1799), В. Піленка (1803), унтер-шихмейстера П. Кульшина (1835–1837). Власне, спочатку академік (тоді ад'юнкт) В. Зуєв, а потім гірничий інженер В. Піленко виявили і задокументували конкретні поклади саме залізної руди в різних місцях на Саксагані та Інгульці. Про них і їхні відкриття знали і місцеві селяни, які обслуговували експедиції, і місцеві поміщики, які їх супроводжували, а слава

товариство» і розпочав будівництво. Таких самих прав, які у 1869 р. дістав Джон Джонович, прагнув у 1873 р. О. Поль на Криворіжжі.

²⁵⁴ Коныш В. Краткий очерк открытия криворожских железных руд. Приднепровский край. 1898. № 136. С. 2.

²⁵⁵ Так свого часу назвав діяльність О. Поля на теренах Криворіжжя М. П. Баллін.

РІД ОЛЬГИ СЕМЕНІВНИ КОРОСТОВЦЕВОЇ-ПОЛЬ

що на берегах Саксагані та Інгульця виявлено виходи «железної руди багатого содержания, которая представляется в виде самородного чугуна».²⁵⁸ За дорученням морського відомства проведено також експедицію гірничим департаментом на чолі з досвідченим інженером М. Барботом-де-Марні (1867–1869), котрий знайшов поклади заліза різної якості на Саксагані та Інгульці. Саме він (а не О. Поль) першим провів їхній досконалий хімічний аналіз.

Олександр Миколайович добре знав про військово-політичні плани уряду і про здійснені геологічні обстеження: як дворянин, як член дворянських установ, в яких обговорювалася політична ситуація в країні та за кордоном, а також як гласний повітового і губерньського земств, яких інформували про урядові економічні проекти. Для підприємця, яким він себе вважав, означені плани відкривали значні можливості великих державних замовлень і давали чудовий шанс казково розбагатіти.

Сам О. Поль у вступі до книги Л. Штріппельмана повідомляв, що йому були відомі відкриття корисних копалин Криворіжжя, зроблені від часів Київської Русі до Запорожжя і Потьомкіна включно, а також геологічні розвідки, вчинені Гюльденштедтом, Зуєвим, Левановим, Кульшиним, Шмідтом (на працю останнього він навіть посилається).²⁵⁹ Тобто на роль першовідкривача він не претендував. Знов-таки, за його власним твердженням, вперше з численними криворізькими мінералами він зіткнувся восени 1870 р., коли за дорученням земства поїхав на Криворіжжя оглядати багаті поклади аспиду, які земці хотіли використати для покрівлі дахів, щоб зменшити кількість пожеж від солом'яних стріх.

Там він познайомився з місцевим дворянином, геологом-аматором, знавцем корисних копалин, самоуком О. І. Пузино,²⁶⁰ у якого

²⁵⁸ Шмидт А. Материалы для географии и статистики. С. III.

²⁵⁹ Поль А. Н. Предисловие. С. 3–4.

²⁶⁰ Пузино (Пузина) Осип Иванович. Народився близько 1815 р. у містечку Кишенька Кобеляцького повіту Полтавської губернії. Із небагатого дворянського роду козацько-старшинського походження. Онук кишинського сотенного отамана Івана Кіндратовича Пузини, син священника містечка Кишеньки Івана Івановича Пузини. Племянник архимандрита Філадельфа (Костянтина Івановича Пузино), лікаря, дійсного статського радника Полікарпа Івановича Пузино і двоюрідний брат адмірала Осипа Івановича Пузино. Закінчив Полтавську семінарію. Брав участь у геологічних експедиціях на Криворіжжі впродовж 1840–1870 рр. У 1871–1874 рр. допомагав О. Полю. Гірничий майстер, завідувач гірничими роботами (штейнгер) на Саксаганській копальні та на Гданцівському заводі ЗАТ «КЗР». Жив у Кривому Розі на Гданцівській копальні. У 1891 р. нагороджений золотою медаллю «За усердие».

і поселився тимчасово. Осип Іванович перед цим вже брав участь у геологічних експедиціях військових і М. Барбота-де-Марні кінця 1850–1860-х рр. Власне, саме він і показав О. Полю місця виходів на поверхню рудних прожилок, знайдених у попередні роки. А також вказав і на поклади шиферу (аспиду), придатного для покрівлі дахів. Разом з князем С. В. Кочубеем (теж поміщиком Верхньодніпровського повіту) Олександр Миколайович створив акціонерне товариство для реалізації означеного земського проекту.²⁶¹ А вивчаючи поклади аспиду, за допомогою Осипа Пузино впродовж 1870–1871 рр. назбирав також цілу колекцію інших мінералів, у тому числі й зразків залізної руди.

Тобто, прийшовши на Саксагань та Інгулець озброєним знаннями про наявність рідкісних і дорогих корисних копалин, із весни 1871 р. він почав цілеспрямовано шукати поклади залізної руди і їхні виходи на поверхню. Згадані ж у наукових дослідженнях, газетних статтях та літературних творах події, пов'язані з пошуками Полю руди у 1866–1869 рр., не мають документального підтвердження. На пам'ятнику Олександрю Полю у Гданцівці вказувався 1870 р. Незаангажований забронзовуванням В. Гіляровський писав, що О. Поль «в 1872 г. открыл здесь богатые залежи руды».²⁶² Та й сам

Інженер М. Ф. Шимановський, який знав О. Пузино особисто і вперше повідомив про нього, описує цю особу так: «Заговорив о трудах покойного А. Н. Поля, я не могу не упомянуть об одном из самых деятельных его сотрудников О. И. Пузино, – личности, хорошо знакомой каждому, производившему здесь изыскания. Без всякого специального образования, этот весьма скромный и простой человек полюбил страстно минералогию, для которой готов забыть обо всем, даже самом близком ему. В настоящее время ему около 80-ти лет, но он еще весьма бодр и ничем ему нельзя доставить большего удовольствия, как поручив ему произвести изыскания, причем он поражает даже специалистов своим знакомством с минералогией вообще и в особенности с минералогией Кривого Рога. Местные односельчане подшучивают над страстью Осипа Ивановича, говоря, что на улицах не найти ни одного камня не перебитого его молотком. В минувшем году, по ходатайству Общества криворожских железных руд и благодаря участию, какое принял в нем бывший окружной инженер Юго-Западного Горного Округа Л. П. Долинский, О. И. Пузино удостоился Высочайшей награды, получив большую золотую медаль на шею с надписью «За усердие» [Шимановский М. Ф. Криворожские залежи железных руд и их разработка. *Горный журнал*. 1892. Т. 4. № 10. С. 75].

Про нього пише в меморіях також В. Кониш, але вперше в документах дворянин О. Пузино згадується у 1875 р. в угоді О. Поля із селянами Кривого Рогу. До означеного також додаю, що на 1917 р. в містечку Нікополі діяла «Приватна чоловіча гімназія Ізидора Онуфрійовича Пузино» – родича Осипа Івановича.

²⁶¹ Поль А. Н. Предисловие. С. 3–4.

²⁶² Гіляровський В. Железная горячка (из поездки по югу России). *Россия*. 1899. № 30. С. 2.

Яковлев Михайло Васильович. Народився у 1796 р. Син стат. радника. Випускник 1814 р. Штабс-капітан на службі (1827–1844). Штабс-капітан у відставці (1847–1849). Депутат Павл. дворянського зібрання і дворянської опіки у 1827–1829 і в 1833–1838 рр. Кавалер орденів Володимира 4 ст. (1836), Анни 3 ст. (1836) і Анни 4 ст. (1838). Поміщик села Мис Доброї Надії Катерин. пов. На 1855 р. покійний штабс-капітан.

Яковлев Олексій Васильович. Народився у 1798 р. Син стат. радника. Випускник 1816 р. Підполковник у відставці (1837–1845). Депутат дворянського зібрання Олександр. пов. (1839–1841). Кавалер орденів Володимира 4 ст. і Анни 3 ст. Поміщик села Олександрівки (Яковлева) Катерин. пов. У 1849 р. уже покійний.

Якубович Микола Мартинович. Народився у 1817 р. в Катеринославі. Випускник 1832 р. У 1836 р. скінчив медичний факультет Харків. ун-ту. Стажувався у Дерптському ун-ті, де захистив магістерську дисертацію. Ад'юнкт-професор (у 1855 р.). Гістолог, фізіолог, професор Петербурзької медико-хірургічної академії. Завідувач кафедри гістології у 1868–1869 рр. Автор численних наукових праць. Помер у 1879 р.

Якубович Олександр Пилипович. Народився 5 квітня 1839 г. Випущений із КГ у 1856 р.

Яновський Вадим Васильович. Син поліційного пристава Юзівки. Випущений у 1907 р. (атестат № 1259).

Яновський Всеволод Васильович. Син поліційного пристава Юзівки. Випущений у 1912 р. (атестат № 1025).

Янов Петро Олександрович. Випускник 1855 р. Із 13 вересня 1855 р. студент юридичного факультету і слухач природничого відділення фізико-математичного факультету Харківського університету.

Янов Феофан Олександрович. Народився 11 жовтня 1843 р. Із обер-офіцерських дітей. У 1861 г. закінчив курс КГ і 6 вересня став студентом історико-філологічного факультету Харків. ун-ту. Колезький асесор на службі.

V

РОДОМ З НАТАЛІВКИ

Діди лежать, а над ними могили синіють...

А унуки? їм байдуже, панам жито сіють...

Т. Шевченко. Гайдамаки

ПРИЧИНКИ ДО ІСТОРІЇ СЕЛА

Наталівка – ординарне українське поселення, розташоване у глухому куті Солонянського району, в глибині Чекересового яру, понад допливом степової річечки Любимівки, біля довгого і широкого ставу. Звичайне, нікому не відоме село. За офіційним зводом пам'яток історії та культури, на його території виявлено і зафіксовано 11 традиційних для цього краю об'єктів: 8 поодиноких курганів, дві курганні групи (два і чотири кургани) та одне комплексне поховання радянських солдатів, які загинули у жовтні – листопаді 1943 г. при звільненні населеного пункту від німецьких окупантів.¹ Проте воно нараховує більше 200 років історії, чим не можуть похвалитися навіть окремі великі міста. Означене вже привертало увагу дослідників.² Наразі, на підставі виявлених нових документів хочемо зупинитися на подіях його далекого минулого, внівши певні доповнення та корективи: зміни, виправлення і уточнення до викладеного раніше в окремій книзі.³

¹ Пам'ятки історії та культури Солонянського району (за матеріалами «Зводу пам'яток історії та культури України»). Дніпро: Журфонд, 2019. С. 276–283.

² Пам'ятки історії та культури Солонянського району. С. 57; 63; 65; 69; 72; 73; 77.

³ Заруба В. М. Наталівка – село на Україні. Історичні нариси. Дніпропетровськ: Ліра, 2013. 236 с.

Коли у 1734 р. у нижньому Придніпров'ї відновлено Запорозьку Січ, то козаки знову зайняли полишені у 1709 р. угіддя – Вольності Війська Запорозького низового. Вже у другій половині XVIII ст. землі навколо місцевої розлогої балки були осаджені їхніми зимівниками, які належали Кодацькій паланці. Найбільшим із них став заснований близько 1760 р. великий хутір старого і заслуженого козака-гніздюка Чекереса. Знаходився зимівник на місці сучасного урочища Громого, а тоді у дуже зручному місці – на шляху із Нового Кодака (адміністративного центру паланки) у Кіш, де через яр і джерельний потік насипали високу і широку греблю для переїзду. Тут Чекерес жив із челяддю, ведучи скотарське господарство і постачаючи продовольство до Нової Січі, що знаходилася всього за 30 верст. Водопоем для худоби слугував ставочок при шляховій загаті, зі спуском для води, а для мешканців хутора викопали кілька криниць.

Прізвисько Чекер, Чекерес було досить поширене серед запорожців. Як і багато чого із козацької лексики (починаючи із самого слова козак), воно татарського походження і утворене від тюркського слова «чекерейт», «чекрейт», що означає «жмуритися», «усміхатися». Так прозивали людину, яка мала звичку мружитися чи постійно посміхатися. Очевидно, цей козак був добрим, позитивним чоловіком.⁴ Від його прізвиська прозвали і яр, – глибокий та широкий, довжиною майже у 20 км. Найстарші історики нашого краю називали його «знаменитим, историческим оврагом Чекересовым».⁵ Найближчим до нього зимівником було козацьке поселення Письмичівка над Комишуватою Сурою, засноване теж близько 1760 р. Воно належало військовому писарю, а потім осавулу Василеві Андрійовичу Письмичу (звідси й назва) і стало основою сучасного села Письмичевого.⁶

Після ліквідації у 1775 р. Січі територія Кодацької паланки повністю увійшла до Новоросійської губернії, а зимівники із землями дісталися у рангові дачі російським офіцерам та козацьким

⁴ І нині це прізвище поширене в області. Наприклад, актор Сергій Чекерес родом із Криворіжжя.

⁵ Феодосий (Макаревский). Материалы для историко-статистического описания Екатеринославской Епархии. Церкви и приходы прошедшего XVIII столетия. Екатеринослав, 1880. С. 241.

⁶ Краснобай С. Процес nobilitації запорозької старшини в Російській імперії: Василь Пишмич та Василь Чернявський. *Чорноморська минувшина*: збірник наукових праць. Вип. 6. Одеса, 2011. С. 37–41.

старшинам, які брали участь у війні з Османською імперією. Ними й засновано перші власницькі поселення – поміщицькі слободи. Як обійшлися «визволителі» із маєтностями господарливих запорожців, розповів нащадкам наївний і тоді юний очевидець Василь Абаза, син Тетяни Кованько – доньки полтавського сотника. За словами мемуариста, його зведений брат капітан Г. Ольховський, найчесніша у світі людина, «взяв» собі із козацького добра лише дешицю: кілька десятків коней із січових табунів та різних матеріальних цінностей на 5 000 рублів. Як зазначають сучасні дослідники, означене було ціною маєтка у 12 000 дес. землі з 400 душами кріпаків.⁷ І це привласнила «чесна» людина. А скільки ж хапонули нечесні «господа офіцери»? Залишається лише здогадуватися.⁸

Звісно ж, пограбовано було і зимівник Чекереса. А навколишня земля ліворуч та праворуч від дна яру дісталася у рангові дачі російському майору В. І. Соловйову та військовому товаришу з Гетьманщини О. О. Савицькому. Нам не відомо, чи грабували вони статки старого запорожця, щоб закласти основи власних господарств.

Впродовж трьох років після атакування Січі межова експедиція Новоросійської губернської канцелярії взяла на облік козацькі землі, обстежила та нанесла їх на мапу. І вже у 1778 р. Г. Потьомкін почав роздавати їх усім бажаючим, з пільговою щорічною оплатою, але за умови заселення. Тоді ж білетом воєводської канцелярії (на підставі ордера Г. Потьомкіна), за особливі військові заслуги, виділено шість тисяч десятин колишніх запорозьких земель у Саксаганському повіті в рангову дачу секунд-майору Василеві Соловйову. У відомості від 9 червня 1781 р. про роздані в Новоросійській губернії землі читаємо: «Господина секунд-майора Соловьева 6 000 дес. при балках Чекересовой по течению с левой стороны и Терноватой по обеим сторонам; маловодна, сенокосу довольно и к хлебопашеству способна».⁹ На Плані Генерального межування (ПГМ) Катери-

⁷ Абаза В. Н. «Век дворянства». *ІР НБУ*. Ф. XII. Спр. № 702 (рукопис). С. 1–252. С. 133. Кравченко В. В. Нове джерело з історії Запорізької Січі. *Південна Україна XVIII–XIX століття: записки науково-дослідної лабораторії Південної України ЗДУ*. Вип. 5. Запоріжжя, 2000. С. 28–31.

⁸ Полонська-Василенко Н. Д. Майно запорізької старшини як джерело для соціально-економічного дослідження історії Запоріжжя. *Запоріжжя XVIII ст. та його спадщина*. Т. 1. Мюнхен: Дніпрова хвиля, 1965. С. 186–195.

⁹ Альманах Інгульський степ: історія – краєзнавство – родовід – джерела – спадщина. Вип. II. Львів, 2017. С. 233.

нославського повіту вона означена як ділянка № 54.¹⁰ До речі, на час виділення ця дача знаходилася якраз на межі: річка Любимівка слугувала тоді кордоном між Саксаганським та Нікопольським повітами Новоросійської губернії.

«Спадкоємець» запорожців Василь Іванович Соловійов народився десь на Смоленщині близько 1748 р. Із дворян: Соловійови є в тамтешніх дворянських списках. Секунд-майор (у 1778 р.), майор (у 1782 р., мабуть, прем'єр-майор) Кінбурнського драгунського полку. Учасник російсько-турецької війни 1768–1774 рр. Його сусідами по дачі стали поміщик села Олександрівки бригадир О. А. Безбородько (15 965 дес.);¹¹ прапорщики брати Назар та Кирило Білі, яким дісталася село В. Письмича (3 000 дес.);¹² генерал-майор, власник слободи Ново-Покровської О. Я. Шамшев (дві суміжні дачі: 6 000 дес. в Саксаганському і 6 000 дес. в Нікопольському повітах)¹³ та власник с. Бутовичівки військовий товариш О. О. Савицький (12 000 дес.).¹⁴ Після ревізії 1782 р. від занадто великої і не по чину даної дачі Савицького (який не спромігся заселити всю надану землю) відрізали половину і виокремили ще два помістя, які дісталися колезькому реєстратору Г. О. Леонтовичу та прапорщику З. М. Маламі. Нові господарі поселили власні села, відповідно Леонтовичівку та Незабудине.

Отримавши рангову дачу, В. Соловійов вже впродовж 1778–1780 рр. осадив село Павлівку, назвавши на честь єдиного сина-спадкоємця Павла, який щойно народився. Вже у матеріалах ревізії 1782 р. за майором значилася «слобода Павлова», 5800 дес. придатної і 200 дес. непридатної землі, а також 26 осіб чоловічої та 15 жіночої статі душ.¹⁵ Тобто у 1782 р. у Павлівці проживала 41 особа. По ревізії 1795 р. він мав тут уже 20 дворів і 135 душ, а відтак, був резерв для розселення. Тому наприкінці XVIII ст. В. Соловійов за-снував ще три села: Василівку (у Тернуватій балці),¹⁶ Обідіне¹⁷ (при

¹⁰ РГАДА. Ф. 1356. Оп. 2. Д. 126 (План Генерального межевания Екатеринославского уезда). Л. 3. Ч. III. Участок № 54.

¹¹ Альманах Інгульський степ. С. 236.

¹² Там само. С. 233.

¹³ Там само. С. 233; 236.

¹⁴ Там само. С. 236.

¹⁵ ДАДО. Ф. 4540. Оп. 1. Спр. 1044-А. Арк. 77.

¹⁶ РГАДА. Ф. 1354. Оп. 178. Д. 693 (Алфавит межевых книг специального межевания Екатеринославского уезда). Л. 15. У 1886 р. вже називалася Гегелівка.

¹⁷ Позначене на мапі ПГМ Катеринославського повіту. РГАДА. Ф. 1356. Оп. 2. Д. 126.

дорозі у глиб Чекересового яру) та Мар'івку (на місці колишнього зимівника Чекереса). Вже наприпочатку XIX ст. поряд з Павлівкою з'явилося четверте село – Любимівка¹⁸ (біля річечки Любимівки).

Наявність нових поселень у Чекересовій балці у прикінцевих роках XVIII ст. підтверджується в описі Катеринославської єпархії єпископом Феодосієм (Макаревським). Він зазначає, що коли між В. Соловійовим і його сусідом О. Савицьким виник поземельний конфлікт і останній мав намір побудувати у Бутовичівці власну церкву, щоб не пускати селян до Павлівки, то Катеринославська єпархіальна консисторія, провівши у 1798 р. обстеження яру, виявила там невеликі, у кілька хат, малозаселені хутори.¹⁹ Гадаю, що це і були «деревня Абидина» та ще далі у глиб «сельцо Марьинское». Свою ж рангову дачу Соловійов відмежував і юридично оформив щойно 29 листопада 1799 р., коли землемір (межувальник) Пахомов склав межову книгу.²⁰ Тобто аж через 20 років після її отримання.

Ймовірно, Василь Іванович взяв участь і у другій війні з Османською імперією у 1787–1791 рр. Тому що у 1794 р. про нього вже пишуть як про полковника і кавалера (тобто нагородженого якимось імперським орденом). Мабуть, як винагороду, отримав від генерал-майора П. А. Бібікова у довічне користування ще 3 000 дес. вздовж балки Тритузної у Катеринославському повіті, за які платив податки.

Про цей факт у відомостях Катеринославської казенної палати про сплату податків поміщиками сказано, що у «генерал-майора Павла Александровича Бибикова – 3 000 дес. удобной земли и за оную со времени окончания 10-летней льготы по 1794 г. следует взискать поземельных денег (за каждую десятину по пяти денег) – 256 руб. 25 коп. Да за 1794 и 1795 годы за каждый по 75 рублей – 150 руб. За оную землю заплатил те поземельные деньги полковник и кавалер Соловьев, которой по данным в наместническое правление прошением прописывая, что покойный генерал-майор Бибиков оную землю изверил ему принять и владети, коею столь долго владя, и представляя верующее письмо, данное от Бибикова, в коем написано: Новороссийской губернии из Межевой экспедиции дан ему Бибикову на отвод и владение Славянского (ныне Екатеринославского) уезда при вершине балки Тритузновой по обеим сторо-

¹⁸ РГАДА. Ф. 1354. Оп. 178. Д. 693. Л. 36.

¹⁹ Феодосий. Материалы для историко-статистического описания. С. 243.

²⁰ РГАДА. Ф. 1354. Оп. 114/1. Д. 693 (Алфавит межевых книг генерального межевания Екатеринославского уезда). Л. 16–16 об.

нам под заселение слободы на 3 000 десятин земли и оную землю изверяет принять и во владение вступить ему Соловьёву, и просит оную землю оставить во владении его Соловьёва».²¹ Очевидно, в Сенаті такого дарунка не затвердили, позаяк у подальшому за Соловйовим вона не значиться. А тритузнянську земельку привласнив канцлер О. Безбородько.

По ревізії 1816 р., згідно із документами межевої експедиції, земельною дачею № 54 ПГМ продовжував володіти полковник у відставці Василь Іванів син Соловйов, за яким у власності село Павлівка і «деревня» Мар'їнська та спільної 5473 дес. і 1703 кв. саж. землі (із якої 5395 дес. і 584 кв. саж. придатної та 78 дес. і 1119 кв. саж. непридатної).²² Означене засвідчує, що на той час когось із своїх доньок він вже відділив, давши у посаг 527 дес. землі і, мабуть, кілька кріпаків. Василь Іванович подбав і про дворянську нобілітацію: його з родиною було внесено до 2-ї частини родовідної книги спадкових дворян Катеринославської губернії.

Власне про родину Соловйових інформації бракує. Знаємо, що його дружину звали Марія: саме її іменем названо село Мар'ївку. Опосередковано довідуємося, що подружжя мало п'ятьох доньок і єдиного сина Павла, який десь 1792 р. помер у підлітковому віці. На пам'ять про нього Василь Іванович вирішив спорудити храм і розпочав клопотання перед цивільним губернатором Селецким та церковним начальником митрополитом Гавриїлом. 200 десятин, які виділив під церковні потреби, продовжували залишатися його власністю. Отримавши 21 січня 1798 р. дозвіл від консисторії, почав будувати у Павлівці дерев'яну церкву в ім'я святих апостолів Петра і Павла (небесних покровителів покійного сина).²³ У 1804 р. будову завершили, церкву освятили і розпочали богослужіння.²⁴ Від цього часу і до закриття святили-

²¹ ДАДО. Ф. 4540. Оп. 1. Спр. 1044-А. Выписка с ведомости о состоящих в Екатеринославском наместничестве помещичьих землях, коим положенная 10-летняя льгота миновала, оные же земли остаются впусе без всякого заселения и помещики не платят в казну поземельных денег. Арк. 136–137.

²² РГАДА. Ф. 1354. Оп. 114/1. Д. 693. Л. 16–16 об.

²³ Феодосий. Материалы для историко-статистического описания. С. 241–243.

²⁴ Справочная книга Екатеринославской епархии. Екатеринослав, 1908. С. 98–101. Справочная книга Екатеринославской епархии за 1913 год. Екатеринослав, 1914. С. 184.

ща у 1930 р. павлівська церква була парафіяльним храмом і для наталівців.²⁵

Усіх доньок полковник Соловйов добре прилаштував. Який порядок їхнього народження і виходу у заміжжя, мені наразі не відомо. Але із коротких згадок у документах знаємо, що Любов Василівну віддав за капітана Василя Михайловича Оболонського і дав у посаг землю та сільце Любимівку.²⁶ Марія Василівна вийшла заміж за майора Олександра Михайловича Оболонського, отримавши у власність батькову Павлівку.²⁷ А Маріанна Василівна віддалася за поручика Івана Івановича Гегелу, діставши Василівку (яку почали називати Гегелина, або Гегелівка).²⁸

Четверта донька, Катерина Василівна, стала дружиною городничого Верхньодніпровська підполковника Івана Васильовича Громова і отримала у посаг мамчине сільце Мар'ївку, яку вони з чоловіком перейменували у Боголюбівку (Громову). Погосподарювавши кільканадцять років, у 1828 р. вони продали Громівщину поміщикам із с. Лукіївки²⁹ Глібу та Ангеліні Нечаєвим,³⁰ які придбали її в кредит під заставу із відсотками. За матеріалами ревізії 1858 р. – це вже нечаївське село, яке складалося із поміщицької садиби, економії і дев'яти селянських обійсть панських дворових, розташованих понад «мар'ївським» ставочком: Олексія Мацабуги; Афанасія та Фотія Трухтіних,³¹ Федора Трайдука; Трохима Трайдука; родини Смоліних; Григорія Янушенка із синами Андрієм, Михайлом та Афанасієм; Бикова Гната і його дружини Софії; Москаленка Петра;

²⁵ На жаль, її метричні книги не збереглися.

²⁶ Нині у складі с. Павлівки. Любов Василівна померла у 1834 р., залишивши двох доньок: Віру (у заміжжі Бородіна, а потім Карпинська) та Любу (у заміжжі спочатку Добрянська, а потім Шмакова).

²⁷ По 8-й ревізії їй належало с. Павлівка, де 10 дворових, 69 кріпаків і 1811 дес. землі. Дітей не мала, тому її маєток успадкувала племінниця – Віра Василівна Карпинська, уроджена Оболонська.

²⁸ Нині с. Дружелюбівка Новопокровської селищної територіальної громади Солонянського району (138 мешканців). Син Маріанни Василівни Петро Гегело був власником с. Василівки (Гегелиної) і зі скандалом відпустив місцевих селян на волю у 1863 р. Відомий катеринославський діяч Василь Петрович Гегело доводився їй онуком.

²⁹ Нині с. Лукіївка Нікопольського району, у складі якого опинилися інші кріпацькі поселення Нечаєвих (Василівка, Кам'янувате) та пізніша єврейська колонія Красіндорф (Красдорф).

³⁰ Вони щойно повінчалися – 25 вересня 1827 р.

³¹ Якись Трухтіни поховані на цвинтарі с. Квітучого біля Бутовичівки.

MISCELLANEA

КАТЕРИНОСЛАВСЬКІ РОДИЧІ
ІВАНА ФРАНКА

4 травня 1886 р. у храмі св. Павла колегії Павла Ґалаґана у Києві Іван Франко взяв шлюб із донькою дворянина Харківської губернії, на той час вже покійного титулярного радника Федора Васильовича Хоружинського, Ольгою.² Відтак галичанин Франко, який, як з'ясується, був шляхетського походження,³ поріднився своячеництвом і сватівством із кількома дворянськими родами Слобожанщини та Катеринославщини: Куликовськими, Тамановими, Рубановими, Харченками, Гнидіними та ін. У Катеринославі, зокрема, мешкала сім'я його шурина/швагера (брата дружини) Івана Федоровича Хоружинського.

Рід цей вийшов із козацької старшини Пирятинської сотні Лубенського полку і належав до чернігівського клану Ігнатовичів, із якого походив і гетьман Лівобережної України Дем'ян, прозваний Многогрішним. Старшин із прізвиськом/прізвиськом Хоруженко, Хоружинський, Хоружченко, Хоружщенко на Гетьманщині було досить багато.⁴ І якась гілка роду (гадаю, через шлюб) перебралася на Слобожанщину вже після ліквідації там полково-сотенного устрою у 1765 р.

² Одним із бояр на весіллі був А. С. Синявський (тоді ще студент): Заруба В. М. Антін Синявський. С. 28.

³ Грицак Я. Й. Іван Франко селянський син? *CONFRATERNITAS: Ювілейний збірник на пошану Ярослава Ісаєвича*. Львів, 2006–2007. С. 531–542.

⁴ Заруба В. М. Козацька старшина Гетьманської України (1648–1782). Персональний склад та родинні зв'язки. Дніпропетровськ: Ліра, 2011. С. 517. Кривошея В. В. Козацька старшина Гетьманщини. Енциклопедія. Київ: Стило, 2010. С. 736.

Перший відомий мені представник і пробанд саме цієї родини, старшина Пирятинської сотні Федір Хоружинський мав у власності село Піски і був одружений із Іриною Яківною Колтовською. Їхній син Лаврентій із дружиною Єфросинією Леонтіївною (1748–1822) вже жили у Мерефі (мабуть, в її батьківському маєтку) і мали кількох синів і доньок. Із них наразі нам цікавий колезький реєстратор Василь Лаврентійович Хоружинський, котрий служив за вибором дворянства дрібним канцеляристом у повітовому правлінні. Його жінка Євдокія Гнатівна походила із родини Куликовських і вела родовід від молдавського вістерника, а після втечі з Молдови у 1711 р. – полковника Харківського полку Прокофія Караймана (Куликовського).⁵ Подружжя мало шестеро дітей: Федора, Петра (1820–1862), Василя, Параскеву (у заміжжі Фесенко), Ганну та Єлисавету (заміжно за М. Оптовцем).⁶

Найстарший із них, Федір Васильович Хоружинський, народився близько 1815 р. Служив за вибором дворянства у Богодухівському земському суді канцеляристом, засідателем, суддею, а у 1860–1863 рр. у чині титулярного радника займав посаду станового пристава 2-го стану Богодухівського повіту.⁷ Мав поміщицький маєток, який у 1855 р. знаходився під заборонаю сенатським визначенням (№ 3423) за взятий під заставу іпотечний кредит.⁸ Помер у 1868 р. в Богодухові.

Його дружиною від 1856 р. стала юна Марія Таманова – донька харківського поміщика Івана Таманова і дворянки Гафії Семенівни Федоровської. Марія Іванівна померла у 1875 р. Її мати ще була жива, а тому взяла малолітніх сиріт до себе, у село Тимофіївку, на виховання. Багато допомагав дітям також брат бабусі Ілля Семенович Федоровський.

Подружжя мало семеро дітей: Антоніну/Ніну (1857 р. н., дружину Єлисея Купріяновича Трегубова), Миколу (1858 р. н., який загинув у чині корнета у 1877 р. в Болгарії), Івана (1859 р. н.), Олексія (1860 р. н., полковника, що загинув у 1904 р. у війні з Японією), Ольгу (10 квітня 1864 – 17 липня 1941 рр., дружину письменника Івана

⁵ Байер Г.-З. История о жизни и делах молдавскаго господаря князя Константина Кантемира, Куликовские. С. 390–392. Еліта Слобідської України. С. 42–424.

⁶ Парамонов А. Ф. Энциклопедия фамилий Харьковской губернии. Книга 2. Харьков, 2011. С. 177–178.

⁷ АК на 1862–1863 год. Часть 2. С. 357.

⁸ Общий алфавит фамилиям владельцев. Т. 6. С. 3944.

Франка), Олександр (1866 р. н., дружину Віктора Володимировича Ігнатовича). Марія (1862 р. н.) залишилася незаміжною, позаяк страждала від психічних розладів, була визнана божевільною і у 1894 р. знаходилася на стаціонарному лікуванні у Харківській земській лікарні.⁹ На періодичну втрату душевної рівноваги страждали також брат Марії Іван та сестра Ольга.

Житель Катеринослава, старший брат Ольги Франкової Іван Федорович Хоружинський народився у селі Бірки в 1859 р. (на 1895 р. мав 36 років)¹⁰ і був названий на честь діда – Івана Таманова. За послужним списком походив зі спадкових дворян Харківської губернії, початкову освіту здобув вдома, а потім закінчив Першу Харківську губернську гімназію, після якої кілька семестрів навчався на історико-філологічному факультеті Інституту князя Безбородька у Ніжині. З 10 серпня 1881 р. він вже значиться студентом історико-філологічного факультету Харківського університету.¹¹ Після його закінчення у 1885 р. переїхав до Катеринослава і став до служби у місцевому губернському правлінні. На 1 жовтня 1895 р. мав 36 років і служив чиновником канцелярії Катеринославської контрольної палати.¹² Тоді ж подавав прохання до Катеринославських дворянських зборів щодо дворянської нобілітації. Жив із родиною в м. Катеринославі у власному домі. Нам не відомо коли він помер: у 1914 р. в дні похорону сина не згадується. Але це ще не означає, що помер: можливо, знаходився на спеціальному лікуванні, як і його сестри.

Весною 1887 р. в Катеринославі Іван Федорович одружився із Марією Рубановою – донькою поміщика Олександрівського повіту Петра Івановича Рубанова (сина штаб-ротмістра Івана Карповича Рубанова) та його дружини, доньки поручика Пелагеї Георгіївни (Єгорівни) Гнидиної (Гниди) – праонуки запорозького козака Анто́на Павловича Гниди і доньки Єлизавети Максимівни Кашенко. Самі ж Рубанови (Рубани) походили із слобідської козацької старшини і мали маєтки на Харківщині та Катеринославщині.¹³ Крім Марії

⁹ Парамонов А. Ф. Энциклопедия фамилий Харьковской губернии. С. 177–178.

¹⁰ РГИА. Ф. 1349. Оп. 2. Д. 969. Л. 41–44.

¹¹ Списки студентов Императорскаго Харьковского университета за 1881–1882 учебный год. Харьков, 1882 г.

¹² РГИА. Ф. 1349. Оп. 2. Д. 969. Л. 41–44.

¹³ Еліта Слобідської України. С. 38, 52, 159, 211, 365, 382.

Петрівни, подружжя мало також двох синів: Володимира (одруженого із баронесою Марією Олександрівною Корф – донькою Єлизавети Тимофіївни Времової) та Сергія (який побрався із Олександром Вітвіною Косовцевою – донькою українського письменника).

Іван Федорович та Марія Петрівна Хоружинські мали трьох дітей: дві доньки, Марію і Ганну, та сина Миколу. Усі вони доводилися племінниками Івану Франку та двоюрідними братами і сестрами Андрія, Петра, Тараса і Ганни Франків. А також двоюрідними для дітей Ігнатовичів й Трегубових.

Єдиний син, Микола Іванович, народився у Катеринославі 12 вересня 1893 р.¹⁴ і був названий на честь дядька, який загинув молодим корнетом на турецькій війні, залишившись бездітним. Зі спадкових дворян Катеринославської губернії.¹⁵ Початкову освіту здобув у Катеринославському реальному училищі, а потім, у 1911 р., закінчив Сумський кадетський корпус. На військовій службі з 31 серпня 1912 р. Юнкер елітного Миколаївського кавалерійського училища (на 12.07.1914), яке закінчив відмінно – по першому розряду. Там же отримав і перший офіцерський чин – із юнкерів підвищений у корнети зі старшинством від 6.08.1913 р.¹⁶ За успіхи у навчанні і зразкове несення служби 21 лютого 1913 р. нагороджений ювілейною світло-бронзовою медаллю на честь 300-ліття царювання дому Романових.¹⁷ Випущений корнетом в 1-й гусарський Сумський генерала Сеславіна¹⁸ полк. І щойно скінчивши Миколаївське кавалерійське училище був відправлений новобранцем у Східну Прусію на російсько-німецький фронт, де розпочинала гучний наступ Друга армія генерала О. В. Самсонова. Прибув до початку атаки всього за три дні – 27 липня 1914 р.¹⁹ Зверну увагу на ту обставину, що трагедія українського народу у цій триклятій війні полягала у її братовбивчому характері: двоюрідні брати Миколи Тарас та Петро

¹⁴ Российский государственный военно-исторический архив (далее – РГВИА). Ф. 409. Оп. 1. Д. 51454 (Послужной список корнета Н. И. Хоружинского). Л. 1–2, с об.

¹⁵ РГВИА. Ф. 409. Оп. 1. Д. 51454. Л. 1 об.

¹⁶ Там же. Исторический очерк Николаевского кавалерийского училища. Список выпускников (12.07.1914). СПб., 1916.

¹⁷ Там же. Л. 2.

¹⁸ Сеславін Олександр Микитович (1780–1857) – генерал-лейтенант імператорської армії, герой війни 1812 р., командир Сумського полку (1812–1820).

¹⁹ Сумские гусары: 1651–1951. Буэнос-Айрес, 1954. С. 165; 176.

Наукове видання

ЗАРУБА ВІКТОР МИКОЛАЙОВИЧ

доктор історичних наук, професор

**ІСТОРИКО-
ГЕНЕАЛОГІЧНИЙ
ЗБІРНИК**

СТУДІЙ
З ІСТОРІЇ УКРАЇНИ
КНИГА ЧЕТВЕРТА

Українською та російською мовами

Коректура Людмили Омельченко
Дизайн та верстка Олександри Нечай

*Книга виходить в авторській редакції і відображає
думки та історіографічну позицію автора.*

Підписано до друку 11.08.2021.
Формат 60x84/8. Папір офсетний. Друк цифровий.
Ум.-друк. арк. 119,04. Наклад 30 прим. Замовлення № 198.

Видавництво та друкарня ПП «Ліра ЛТД».
Вул. Наукова, 5, м. Дніпро, 49107.
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготовлювачів
та розповсюджувачів видавничої продукції
ДК № 6042 від 26.02.2018.

dnipro.lira@gmail.com | +38 (067) 561-57-05 | lira.dp.ua